

DOI: 10.21005/pif.2023.56.E-01

FROM NARRATIVE TO EXPRESSION OF HISTORICAL VALUES. OBJECTIVIZATION OF EVALUATION OF TWIN VILLAS IN SOŁACZ, POZNAŃ

OD NARRACJI DO EKSPRESJI WARTOŚCI HISTORYCZNYCH. OBIEKTYWIZACJA OCENY BLIŹNIACZYCH WILLI NA POZNAŃSKIM SOŁACZU

Robert K. Barełkowski

dr hab. inż. arch., prof. ZUT

Author's Orcid number: 0000-0002-2375-4257

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Poland
Wydział Architektury
Katedra Projektowania Architektonicznego

ABSTRACT

The article explores the method of deriving historical values from the history of an object and place, in connection with people important to the object or place. This is a detailed analysis of the practical process of translating an integrated historical narrative used to recreate important components or carriers of historical values, based on the case of two semi-detached villas in Poznań's Sołacz district. The H^{eV} method used in this case illustrates how to qualify individual historical factors that may be of great importance in themselves, but of little importance in relation to architecture.

Key words: assessment of historic values, garden city, H^{eV} method, history of Sołacz, interwar architecture of the 20th century.

STRESZCZENIE

Artykuł eksploruje sposób wywodzenia wartości historycznych z historii obiektu i miejsca, w powiązaniu z osobami ważnymi dla obiektu lub miejsca. Jest to dokładna analiza praktycznego, opartego na kazusie dwóch bliźniaczych willi na poznańskim Sołaczu, procesu translacji zintegrowanej narracji historycznej służącej do odtworzenia istotnych komponentów lub nośników wartości historycznych. Metoda H^{eV} zastosowana w tym przypadku ilustruje, w jaki sposób kwalifikowane są poszczególne czynniki historyczne, które same w sobie mogą mieć duże znaczenie, jednak niewielkie w odniesieniu do architektury.

Słowa kluczowe: architektura międzywojenna XX wieku, historia Sołacza, metoda H^{eV}, miastogród, ocena wartości zabytkowych.

1. INTRODUCTION

Each method should be developed with application in mind and implementation in real conditions. The process of clashing theoretical and methodological assumptions with the real limitations of data, information, sources, and the limits of the cognitive sphere. The scientific method matures through repeated iterations of its application in subsequent, diverse cases, which are qualified as cases that can be processed within the method. Conservation assessment of historic values also offers such a situation.

Assessment of the value of historic architectural structures, and in Polish legislation of historical, artistic and scientific values, is a process expressing a certain limit state. Theoretically, when the assessment is made in the most basic procedure, the examined object is only a potential monument, candidate for this name. The preliminary, cursory and insufficient evaluation, intended to initiate the process of full qualification, only suggests the possibility of obtaining the status of a monument. The correct attitude of the evaluator must assume every possible result, from the negation of the status, through the inclusion of selected elements of the object considered to be able to function independently of the whole, through the inclusion of the part requiring (or requiring) functioning with the whole, ending with the classification of the entire object as a monument. No solution should be viewed as more likely until it emerges from the evidence. This assumption is, in practice, utopia. An evaluator, especially one who deprives himself of the option of acting within a methodologically structured procedure, often substitutes his own prejudices and preliminary conclusions for the correct assessment. Very often, an ex-post assessment of a monument is also carried out to check whether the object meets the criteria, even though a hasty, but perhaps motivated by practical reasons, decision has already been made to include the object in a protected resource. Then the assessment has the character of a judgment not only on the object but also on the verdict made and questioning the historic status.

However, the ability to assess historic values applies not only to conservation assessment, but also to the assessment carried out by designers whose task is to deal with the historic substance. Nicholas Clarke, Marieke Kuipers and Sara Stroux, among others, write about the importance of this process, demonstrating how much familiarization with the problems of conservation of architectural heritage, with the matrix of historic values, makes young architecture students aware of the issues and importance of the continuum in space, respecting what the past has developed (Clarke *et al.* 2020: 878-879). Clarke and Kuipers developed the Heritage Value Matrix for didactics, provoking the connection of the material elements of heritage (except for the *genius loci*, in the original spirit of place), thus developing the ideas of Steward Brand (Brand 1994) with the surroundings, interior and spiritual component, while in the sphere of heritage protection, referring to the classic values of Alois Riegel (Clarke and Kuipers 2017: 211-213). Not only student curricula use the assessment of historic value, but also designers dealing with historically important places in which the heritage component plays a central, strategic role in restoring the vitality of places. This is convincingly demonstrated by Teresa Bardzińska-Bonenberg, Agata Bonenberg and Tomasz Wagner, also referring to Brand's theory, this time expanding it with a temporal perspective. Awareness of the passage of time, the durability of individual components of architecture that deteriorate in various ways, the selection of permanent and impermanent elements in relation to their value allows for the determination of accurate formal hierarchies for historic buildings undergoing transformation (Bardzińska-Bonenberg *et al.* 2022: 16-17). A similar, although not identical, way of recognizing the content of heritage can be found in Adriana Szubryt, who examines, among other things, the usefulness of lighthouses in the resource (Szubryt 2022: 108-110).

There is also a tendency to expand the circle of addressees of the discourse on the heritage of the past and its protection. As Dan Chen writes, it is necessary to introduce people from outside the discipline to the knowledge and nuances of monument conservation. This is a doctrinal requirement that is too often overlooked and ignored. Research conducted by Chen indicates the importance of the relationship between society and heritage - from the synthesis of the study of the perception of historic values among communities, a picture emerges predicted by the doctrine, in which an increase in understanding of the problems of heritage protection and, at the same time,

understanding the justification for classifying objects and places as historic, it increases interest and makes the effort to preserve relics of the past more effective (*cf.* Chen 2023: 14).

The topic of this work is the practical implementation of the historic value assessment model included in the proprietary HeV method (Barełkowski 2017: 11-12). Due to the attempt to explain the complex process in which there are three basic groups of values indicated in the Act, i.e. historical, artistic and scientific, the first group selected for presentation are historical values. Programmatically, this work is related to the article that introduced the theoretical and methodological formula for determining historical values (Barełkowski 2023: 22-24). Therefore, a more extensive theoretical background is not presented here, so as not to duplicate the information provided. Instead, it is suggested to combine the content of both studies so that the material presented here illustrates in detail the application of historical value assessment.

2. METHODS AND MATERIALS

The presentation of the valorization process in terms of historical values in the HeV method is based on various research procedures carried out in parallel. Architectural objects are complex artifacts, used by various people, accompanying communities in various historical circumstances, some of which are trivial and not worth immortalizing, while others, on the contrary, are very important for local or national identity, culture and society.

In the analysis of historical values, a narrative analogy is built, referring to interpretive and historical research. It is not a narrative reconstructing gaps in knowledge, but a narrative combining various information for the purpose of clarifying the importance of fragments of the past, both material and immaterial, the absorption of which by the architectural substance may make it valuable from the point of view of such an evaluation profile. Conventionally, the HeV method calls this multi-threaded procedure narrative building, especially in the first, most time-consuming step of collecting and sorting information and constructing a coherent image of historical factors initiating architecture, influencing it or giving it new meanings.

The evaluative nature of the procedure combined with unmeasurable or ambiguously measurable components being assessed also means that qualitative research is used in all steps - the assessment takes place within the framework of the normative assessment system established for the method. Two scales are adopted here - a numerical scale in which negative numbers demonstrate destruction, erosion of substances or values, lack of significance, while positive numbers recommend recognizing the importance of the examined object; as well as the natural scale, conventionally defining a neutral state (no marking) and increasing importance - low, medium and high (marked with a different number of pluses).

The methodological aspect of the procedure is represented by detailed evaluation steps, most often presented in tabular form to facilitate tracking the progression of individual evaluation activities. The reference here is the diagram and matrix contained in the theoretical introduction, which is a separate work (Barełkowski 2023: 23-24).

The application requires the selection of some example that will not offer extreme and clear a priori verdicts. Therefore, the subject of the described study is not, for example, the church of St. Andrew in Krakow or the Zamość town hall, but two modest but interesting villas in Poznań's Sołacz. These are villas no. 4 and no. 5 located at Litewska Street, right next to Sołacki Park. Of necessity, villas included in the Municipal Register of Monuments (GEZ) and protected under the local development plan adopted in 2021 are assessed. This "inconvenience", which slightly disturbs the purity of the evaluation carried out, is eliminated by the fact that there is an almost complete lack of archival materials in the resources of the Municipal Conservator of Monuments in Poznań (result of the conducted query), and only modest resources of documents obtained from the Information Center on Urban Space of the Department of Urban Planning and Architecture of the Poznań City Hall can be. Therefore, it can be concluded that the previous conservation decisions regarding the protection of both villas and their inclusion in the GEZ were relatively superficial and insufficiently supported by arguments, which does not mean that they were wrong. It is also an opportunity to investigate

whether a modest object (in this case two objects) can be a carrier of significant historical values related to people, achievements or occurrences.

The process of reading historical values consists of four steps and is divided into four threads, together creating an initial procedural matrix. The following topics are highlighted:

- people - this thread is about the influence of people on the shaping of space, its development, on the architectural object and its surroundings; what is interesting is primarily those human activities that ultimately saturate architecture with information about the past, preferably information that can be read by future generations,
- representation - in this thread the point is that the creation of architecture or activity in its environment was accompanied by a program element, the desire - not only expressed, but also supported by action (creative activities) - to present an idea, thought, concept, worldview, in architectural space (or urban planning),
- achievements - these are intentional actions, not necessarily aimed at creating architecture or transforming space, but leaving their mark; the key determinant of achievements are traceable and extractable human intentions and actions consistent with these intentions,
- occurrences - these are unintentional events or interactions of people with each other and with the architectural space, giving rise to specific effects for it and potentially leaving their mark, which can also be read.

The above-mentioned threads accompany the evaluation procedure until it is determined in which elements of the architectural structure historical values may be manifested. Within each thread, a narrative is built, and then the elements that stand out, are outstanding or even above-average are extracted from it.

Differently, the steps in the procedure are sequential, i.e. after building the narrative, one proceeds to diagnosing spatial relations, then to verifying the absorption capacity of architectural matter, i.e. the effectiveness of absorbing and storing traces of the past by architecture, and finally, the potential of expressing these traces is examined, if will be considered significant in the facility being assessed. It should be noted that monuments have distinctive, unique values, not necessarily groundbreaking, but always offering information about history that can be called valuable. The structure of the matrix revealing the first part of the evaluation is shown in table 1 (see table 2; Barełkowski 2023: 23).

Table 1. A simplified matrix of evaluation steps for determining historical values in an architectural object. Source: author.

Narration (historical or reconstructed according to the rigors of the discipline)	Spatial relations	Absorption	Manifestation
People	deposit – human component	status: carrier (media)	object: carrier (media)
Representation (shape of an object or a place)	<automatic transition to the next step>	status: conveyor	object: conveyor
Achievements	deposit – intended material component	status: document	object: document
Occurrences	deposit – unintentional material component	status: witness / testimony	object: witness / testimony

In the final phase of searching for historical values recorded in an architectural object, an adapted matrix of historic values is used, modified due to the adopted value system. This matrix (transformed HVM by Clarke, Kuipers and Zijlstra) uses a nine-component image of the architectural structure according to the extended Brand model, as well as Barełkowski's system of historic values. The structure of this activity is presented by the second matrix - conventionally called the BB

matrix, which performs the final verification and qualification of historical values of sufficient importance from the point of view of assigning historic status (see table 3; Barełkowski 2012: 45-46).

3. EXEMPLIFICATION OF THE MODEL. THE CASE OF TWO VILLAS IN SOŁACZ IN POZNAŃ

The topic of two villas in Poznań, located at ul. Litewska 4 and 5, in the Sołacz district. A narrative will be presented simulating the evaluation of historical values for both objects simultaneously. This is related to both the genesis of both villas and the initiator of their construction, and above all, to the identical, originally almost identical architectural form. The location in one of the most important districts of Poznań in terms of urban heritage, in Sołacz - a complex of low-intensity buildings immersed in greenery, is also important because this aspect of heritage protection (urban planning) seems to be stronger than the architectural one, as the villas did not represent a particularly sophisticated architecture of the interwar period.

3.1. Narration

The first step in the procedure of determining historical values is to build a narrative. Building a narrative is a characteristic feature of historical research, and since the purpose of exploratory activity is to establish historical values, using similar methods of achieving results seems justified. The point here is to allow historical sources with varying degrees of reliability - documents, event registers, but also people's accounts, memories, indirect data - to create one, as far as possible, coherent image of both the researched space and the events and interactions that took place, sometimes even before the time "zero", until the present day. The essence is to avoid the otherwise permissible patching of areas that do not emerge from the evidence as an unacceptable formula for justifying an valorization verdict (cf. Groat and Wang 2013: 175).

Relationships with the environment (urban aspect)

Due to the subject of the assessment, preceded by analyses, the urban theme will not be fully developed here, but only sketched as a background necessary to achieve the objectives set in the study. This means that certain information will be presented briefly. For example, the topic of the transformation of the ownership structure will not be developed, i.e. the acquisition of the Sołacki estate previously belonging to Lzydor Kantorowicz by Adolf Schwarzkopf, the superpresident of the Poznań Province, before the end of the 19th century, in 1893 (Jakubowska 1999: 70-71). Schwarzkopf retained the manor, but handed over the parceled-out property partly to the Prussian Colonization Commission and partly to Baruch Elias, which most likely took place before 1896 (cf. Czarnecki 1999: 98). It is impossible to be sure as to the motivation behind this change in land ownership, but the most probable explanation is that Elias took over his part of the estate's properties as repayment of a debt incurred by Schwarzkopf's branches and impossible to repay in cash (Krawczyk 2021). Elias's initiative initiated the formation of a spatial solution, which is the first large, planned villa development in Poland, reflecting the trends in shaping villa districts surrounded by greenery.

The desire to make the business of building a housing estate in Sołacz profitable prompted Elias to employ, although after a few years, in 1903, the design team of brothers Patritz and Anton Huber from Darmstadt. They proposed a triangular-shaped area in which a relatively regular network of streets, along which villas would be built, was connected by the creation of an open space, a strongly elongated square turning into an oval, composed square on the southern edge (Jakubowska 1999: 72). Although architects had interesting proposals for shaping the forms of individual buildings, this plan was not approved by the authorities. The negotiations led to an agreement between the parties, first on the preparation of the estate design by a team led by Hermann Joseph Stübben, affiliated with the Royal Commission for Urban Development of the City of Poznań. The design works, completed in 1906, presented orderly, but quite freely run lines of streets, subordinated to the central, green axis marked by ponds, the Bogdanka stream and the intended functioning of the greenery as a keystone, recreational space and a kind of support for the growth of the abundant tree stand present here in the north and south directions. Thanks to this urban concept,

Stübben transformed his planning concepts into the practice of using space, referring to Camillo Sitte's idea of picturesque space, but also representing the theoretical views of the author himself (Jakubowska 1999: 89-90). The project and the agreement between the owner, stakeholders and the city were signed in 1907, in the same year the appropriate ministerial approvals were received, and in 1908 the city took over the land, but planning works could not be quickly transformed into implementation due to the complicated geodetic structure. (Jakubowska 1999: 75-77).

The backbone of Stübben's foundation was today's Aleja Wielkopolska, connecting the center of Poznań with a residential district approximately 2 km away. An additional green axis was also created by Bogdanka, which was poured out here and there in Stübben's design to create an interesting park with ponds. North of the green spine there were at least three rows of building blocks, and in the central part there were even five blocks. South of this axis, two rows of building blocks are planned. The above-mentioned problems made it difficult to start the development of the estate in the areas closest to the center of Poznań. Therefore, buildings were developed in the vicinity of today's Wołyńska, Mazowiecka and Podolska streets. In the meantime, in the years 1908-1912, a park was planned and developed - this process was led at an early stage by Hermann Kube (Karolczak 1993: 65).

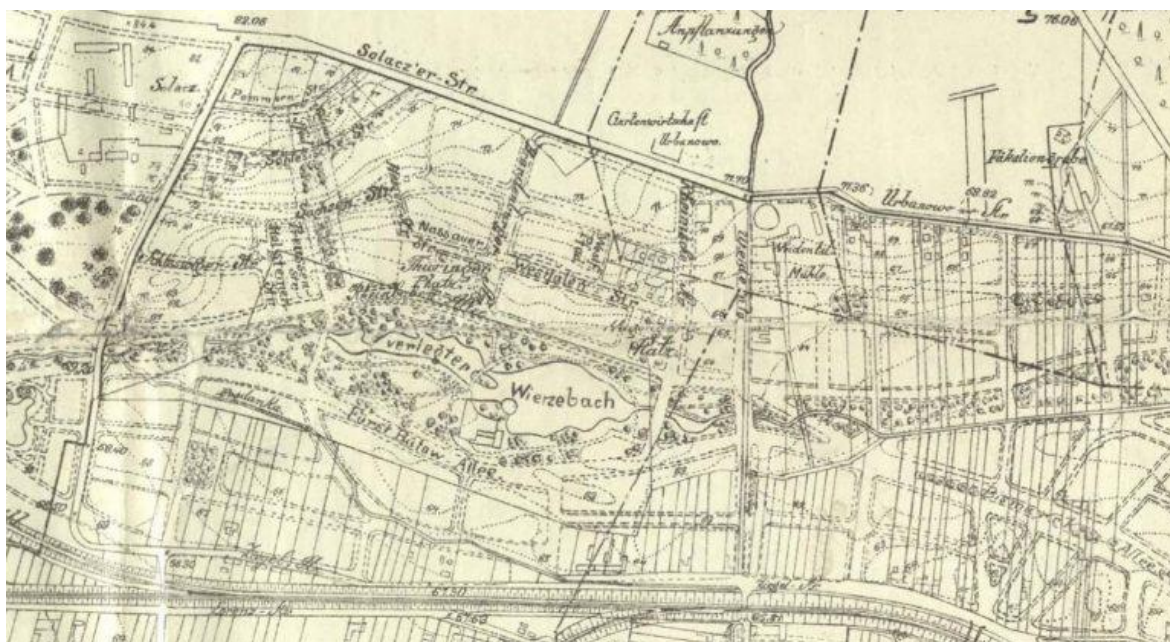

Fig. 1. Fragment of Poznań plan from 1911, including Solacz district: Übersichts Plan der Residenzstadt Posen, survey plan of Poznań, the capital of the province, source: National Archives in Poznań.

Ryc. 1. Fragment planu Poznania z 1911 roku obejmujący dzielnicę Solacz: Übersichts Plan der Residenzstadt Posen, plan przeglądowy Poznania, stolicy prowincji, źródło: Archiwum Państwowe w Poznaniu.

The property that is the subject of this study is located at ul. Litewska 5 did not exist in this early phase of Solacz's development. Moreover, although buildings developed along Aleja Wielkopolska on its southern side, it was a slow and modest development compared to the scale predicted by Stübben. In the census of residents (Wiesiołowski 1999: 109), as well as in the photos from 1915 (Jakubowska 1999: 76) and 1917 (Karolczak 1993: 96), there is no Litewska, nor a single building that would constitute the southern frontage of the street, initiating the development of this part of Solacz.

The entire Solacz complex was developing more and more dynamically, filling with three-story buildings - two stories formed the main structure, and the third - the attic - completed the architectural composition of individual residential buildings. Although this type of architecture can be found

in other areas of Poznań, it is characteristic of Sołacz. The original design solutions, already visible in all their glory in the years 1911-1915, still had rustic features of typology, form and details (Jakubowska 1999: 79-83). Later, gradually, this detail, which had inherent German features, also typical in Greater Poland, but not particularly attractive when independence was regained, disappeared in favor of the more urban appearance of residential houses. This trend was visible both in the introduced cooperative construction and in individual villas that can be seen in photographs from the 1920s and 1930s.

Although the period after World War I slowed down the implementation of the project, both the Polish authorities and designers considered Stübben's ideas to be relevant, valuable and worthy of continuation (Jakubowska 1999: 91-92). Little was changed in the program assumptions, but the socio-economic reality forced the correction of both development directions and encouraged the introduction of diversification in the forms of development, increasing the number of multi-unit buildings. The addressees of cooperative construction were the slightly less wealthy middle class, which, combined with the slightly better-off users of single-family houses, created a unique local identity, the image of the district and its reputation.

Until 1933, the buildings at ul. Litewska Street has still not been initiated. This is confirmed by the list of users of the property in Sołacz, because in the documents of the Poznań administration it is noted that no resident is listed and the street is "undeveloped" (Wiesiołowski 1999: 109). The development began in the last years before the outbreak of World War II (Jakubowska 1999: 92). Only then did villas begin to be built on Litewska Street, representing the already established style of a classicizing building, simplified but rejecting Germanic styling (Jakubowska 1999: 95). Despite the late start, the street buildings filled definitely more than half of the frontage. The designed buildings had rather compact shapes and only characteristic hipped roofs, they were sparse in detail, simple in structure (plinth - main volume - roof), and quite homogeneous in typology. This, of course, did not mean complete unification. For example, although the buildings at No. 4 and No. 5 were almost identical (still differing in small details), the building at No. 11, designed by Stefan Sawicki, was (and still is) distinguished by the most characteristic entrance framing - a two-column portal of great order, with two Corinthian columns, a massive architrave, a frieze and a cornice, and a strongly marked tympanum starting at the height of the building's peripheral cornice and ending halfway up the roof. Some buildings, such as the examined building No. 5, but also No. 2, No. 3, No. 4, No. 7, No. 9, No. 10 and No. 19, had a planned entrance from the side, other buildings such as No. 6, No. 8, No. 11, No. 12, No. 13, No. 16 or the former house of Anna and Eugeniusz Paukszta at No. 17, had an entrance from the front in the central axis of the building (cf. Paukszta 1999: 303). Still other, twin (although mirror images) moved the front entrances beyond the central axis - no. 14 and no. 15. Consequently, although the facades were diverse, because some had to propose an asymmetrical arrangement, while others preferred symmetry, both the shapes, their scale and height eaves and roof height were so similar that the layout of the street still creates a stylistically and dimensionally coherent border of the green interior of Sołacz.

After 1945, the foundation of Sołacz was already largely developed. It had a significant volume filling that gave character. If buildings did not develop in some quarters, at least a road system had already been formed, determining both the proportional allocation of plots and the buildings placed on them. In this matter, the area of Sołacz located west of Nad Wierzbakiem Street, between ul. Grudzieniec and ul. Litewska, was an exception. Here, the unfavorable physiographic layout and ground depressions that were not leveled resulted in additional difficulties in implementing the planning vision. It was not possible to saturate this area with investments, and the incoming groundwater and related technical problems with proper insulation of the lower floors, moisture penetration, periodic flooding of these areas, and even the overflow of the Rusałka pond onto Litewska Street and surrounding properties, slowed down the most determined investors. . Therefore, it was not possible to take advantage of the excellent location next to the most important, central site - a pond with a picturesque, artificially formed peninsula and a restaurant located on it, present here since 1912 (Karolczak 1993: 66-67).

The promotion of mediocrity and vulgarity instead of simplicity, as well as the creation of socio-economic relations in which citizens experienced a permanent deficit of goods, led to the replace-

ment of the classicizing style, tolerated in some places in the Polish People's Republic (e.g. in Warsaw - as an antithesis to the bourgeois structure of Śródmieście), in Poznań however, considered as relics of corruption and ideological dissidence, led to the acceptance of the invasion of "cube houses", the characteristic Gomułka architecture of the proletariat and peasantry, no matter where they were located. Such forms appeared as filling structures, mainly in the southern part of Sołacz, between the green axis and the railway line running on a high embankment. Building composition of the street. Litewska, led along a characteristic curve that is not a section of an arc, has not been blurred, as documented by photos from 1968, but earlier aerial photos from 1960-1964 show typical houses scattered here and there, impersonal and unfamiliar in this environment. This development stopped the already ineffective process of forming quarters between Litewska and Grudzieniec streets. Similar intrusions also appeared on the eastern side of Nad Wierzbakiem Street, but also in the northern areas of Sołacz, disfiguring and probably irreversibly damaging the estate and its image.

Fig. 2. The photo of the central part of Sołacki Park, Litewska street seen at the left, 1960-1964 (source: CYRYL).

Ryc. 2. Zdjęcie centralnej części Parku Sołackiego z ul. Litewską, 1960-1964 (źródło CYRYL).

Fig. 3. The photo of the central part of Sołacki Park, Litewska street seen at the left, 1960-1964 (source: CYRYL).

Ryc. 3. Zdjęcie centralnej części Parku Sołackiego z ul. Litewską, 1960-1964 (źródło CYRYL).

Fig. 4. The photo of Litewska street exposing the character of villas at the end of 1960s, 1968 (source: CYRYL).

Fig. 4. Zdjęcie ul. Litewskiej ukazujące charakter zabudowy w końcu lat 60., 1968 (źródło Fotopolska.eu).

Fig. 5. The photo of the corner of Litewska street and Nad Wierzbakiem, 1968 (source: Fotopolska.eu).

Fig. 5. Zdjęcie narożnika ul. Litewskiej przy ul. Nad Wierzbakiem, 1968 (źródło Fotopolska.eu).

In addition to these losses, there were other effects of an economy of perpetual scarcity. It turned out to be impossible to complete the development of the surroundings of Bogdanka, which in the section north of Aleja Wielkopolska remained a sewered watercourse, devoid of charm. Although

the linden alley along the street has been partially preserved. Litewska, mentioned by Waldemar Karolczak (Karolczak 1993: 67), these trees suffer from many years of lack of care, which is difficult to repair despite recent attempts to tidy up the green areas in Sołacz. There was also no planned connection to ul. Litewska with Sołacza streets located north of the centrally located park.

Until the end of the 1980s, despite the established importance of the district, no broader protective or even tidying up activities were undertaken. Only socio-economic changes and the restoration of the importance of private property (and respect for it) first prompted private entities to take advantage of the opportunity and locate selected entities, representing primarily freelance professions or people performing free professions, to move to a prestigious district and take up effort to change the quality of space. The slow process took three decades. Currently, Litewska Street retains the characteristics of the urban layout of the southern frontage in almost its original shape, although the buildings themselves have undergone modifications and even deeper transformations. The changes are visible in particular in buildings No. 3 (a very inappropriate choice of facade articulation), No. 15 (not very successful decisions regarding the forms of window and door joinery) and No. 17 (a favorable example - the repaired facade, especially the advantageous removal of the post-war form of the roof over the entrance).

People and place (subjective aspect)

The history of the buildings at Litewska st., at numbers 4 and 5, is relatively well known. The initiator of the construction was Nikodem Pajzderski from Śrem, an art historian with a doctoral degree from the Jagiellonian University, originally the curator of the Princes Czartoryski Museum in Gołuchów, the author of a guide to the resources of this institution, later the conservator of monuments of the Poznań Voivodeship (since 1919) and the Pomeranian Voivodeship (since 1923), curator of state collections, supervised the creation of the Museum of Ecclesiastical Art and co-organized the section presenting the collection of art exhibited in today's Collegium Anatomicum at PeWuCe in 1929. Finally, in 1933, he took up the position of director of the Greater Poland Museum, run in today's branch of the National Museum (cf. Tołysz 2019). He had a passion for architecture, which he did not complete in Charlottenburg, Berlin, at the local technical university. As a result, he became involved in various architectural projects or at the interface of architecture, either as an opinion-maker, an inspirer, or even an author of concepts or solutions (he developed one of the designs of the Industrial House at Plac Wolności in Poznań, and he may also have authored the design of both houses at nos 4 and 5, Litewska st., more on that later). He held the position of director of the Greater Poland Museum until the outbreak of World War II, and he worked despite the German occupation until he was arrested, because from there he was taken by the Germans (already in October 1939) to Fort VII and executed as part of the planned elimination of the Polish intelligentsia by the occupier (in January 1940).

Nikodem's life partner, and from 1932 also wife, was Kazimiera Pajzderska née Heller, Małaczyńska after her first husband. Kazimiera was a valued sculptor and painter, educated in Lviv and later in Paris, among others, with Émile Antoine Bourdell at the Académie de la Grande Chaumière (Bobrowska 2012: 16). The relationship with Nicodemus was a burden for some time, because although the divorce from her first husband was finalized in 1913, it took almost 20 years to get the new relationship sanctioned by the Church. Kazimiera was creatively active, she drew, sculpted, taught, and was involved in the work of the Society of Fine Arts. She made sculptures on the northern facade of the Monument to the Sacred Heart of Jesus in Poznań, also known as the Monument of Gratitude, later destroyed by the German occupier. She also designed and implemented many monuments to the Greater Poland insurgents. After the war, she tried to be creatively active, despite the constant feeling of irreparable loss of her husband. The more famous works include bas-reliefs by Mickiewicz and Pushkin, as well as a plaque dedicated to the love of her life - Nikodem - exhibited in the National Museum.

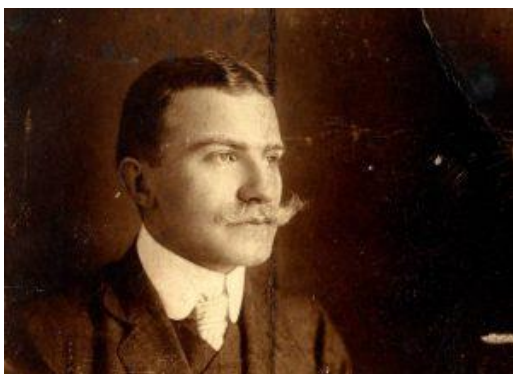

Fig. 6. Dr Nikodem Pajzderski, Poznań, WW I years? (source: codziennypoznan.pl).

Ryc. 6. Dr Nikodem Pajzderski, Poznań, lata I wojny światowej? (źródło: codziennypoznan.pl).

Fig. 7. Dr Nikodem Pajzderski, Poznań, 1920s. (source: codziennypoznan.pl).

Ryc. 7. Dr Nikodem Pajzderski, Poznań, lata 20. (źródło: codziennypoznan.pl).

Fig. 8. Opening of the 20th exhibition of Grupa Artystów Wielkopolskich "Plastyka" works in the Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych in Poznań seat, dr Nikodem Pajzderski seventh from the left (back row), Poznań 1933 (source NAC).

Ryc. 8. Otwarcie 20 wystawy prac Grupy Artystów Wielkopolskich "Plastyka" w Towarzystwie Przyjaciół Sztuk Pięknych w Poznaniu, dr Nikodem Pajzderski siódmy z lewej (z tyłu), Poznań 1933 rok (źródło NAC).

Fig. 9. Visiting the exhibition „Gothic art in Great Poland”, dr Nikodem Pajzderski standing turned back at the right, Poznań 1936 (source: Żarczyńska 2023).

Ryc. 9. Zwiedzanie wystawy „Wielkopolska sztuka gotycka”, z prawej, tyłem, dr Nikodem Pajzderski, Poznań 1936 rok (źródło: Żarczyńska 2023).

Fig. 10. The exhibition of works by Jan Hrynkowski, painter, in Salon 35 in Poznań, Nikodem Pajzderski to the left, 1939 (source: NAC).

Ryc. 10. Wystawa obrazów artysty malarza Jana Hrynkowskiego w poznańskim Salonie 35, z lewej Nikodem Pajzderski, 1939 rok (źródło: NAC).

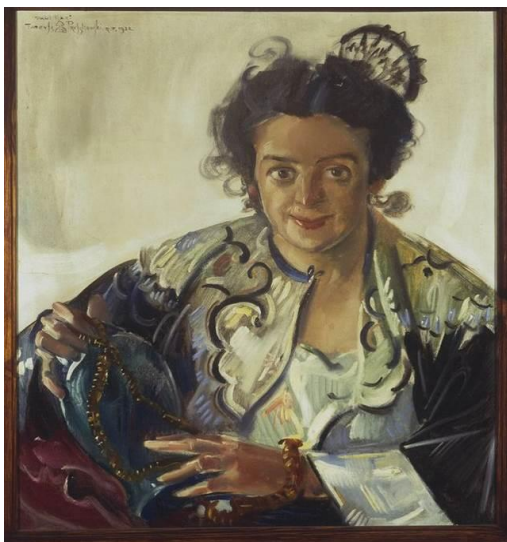

Fig. 11. Portrait of Kazimiera Pajzderska by Tadeusz Pruszkowski, 1922, National Museum in Warsaw collection (source: Wikipedia).

Ryc. 11. Portret Kazimiery Pajzderskiej wykonany w 1922 roku przez Tadeusza Pruszkowskiego, zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie (źródło: Wikipedia).

Fig. 12. Medal Powszechnej Wystawy Krajowej z 1929 roku, aut. Kazimiera Pajzderska (źródło: wcn.pl).

Ryc. 12. Medal Powszechnej Wystawy Krajowej z 1929 roku, aut. Kazimiera Pajzderska (źródło: wcn.pl).

Fig. 13. Boats, by Kazimiera Pajzderska (source: sda.pl).

Ryc. 13. Łodzie, aut. Kazimiera Pajzderska (źródło: sda.pl).

Kazimiera and Nikodem had two daughters, Krystyna (1912) and Katarzyna (1914), two years younger than her. Krystyna chose a career path analogous to that of her mother, Katarzyna followed in her father's footsteps. The villa at ul. was intended for the elder daughter. Litewska 4 and there she lived with her husband, Baron Jan Powidzki, married in 1933 (Korduba 2012: 88). This union produced two children, Teresa and Krzysztof. The couple (Jan and Krystyna), separated by the war, returned to Sołacz in the winter of 1945 after many adventures, finding the house at number 4 plundered and empty, as was the case at number 5. They did not stay in Poznań for long and left for the regained territories, to Koszalin, and later Szczecin, where unfortunately Jan died (in 1950). This prompted Krystyna, often called Tita, to return to Poznań and, despite finding new tenants, she managed to regain the ground floor for her own needs. Krystyna's second husband was Edward Niklewicz, with whom she had a son, Piotr (Korduba 2012: 89). Neither Edward nor Tita had it easy and faced various difficulties, including administrative ones related to their noble origins. Ultimately, life in the city left its mark on them and in the autumn of her life Tita returned to her beloved countryside, choosing a modest house in Krajków, in the Mosina commune (Biuletyń Mosiński 1995: A-B). She died in 1999.

In the house at 5 Litewska st. was inhabited by parents and their younger daughter in 1938. The parents assumed that eventually the building at 5 Litewska st. will go to the younger daughter. Parental care was expressed in the almost identical form of both villas. They differ only in nuances, which arose in the post-war period. The post-war use of both houses was not easy, because property rights were severely limited, and housing laws forced tolerance of people who acquired the right to live in them through an arbitrary administrative decision, disregarding the assets of the former owners. Yet both Kazimiera and her daughters were certainly victims of the war, they lost their father and a significant part of their property, they returned to a deserted house, robbed of furniture and other valuable elements of furnishings, only to experience the consequences of the rule of the people's authorities. However, thanks to Jan Powidzki's resourcefulness, they managed to regain the apartment on the first floor, where Katarzyna and her children, Mikołaj and Kinga, lived with their mother Kazimiera. Kazimiera died in this house in 1959, and six years later Katarzyna moved to the capital, selling the apartment (Korduba 2012: 96-97).

The construction of buildings and the evolution of their forms over time (architectural aspect)

Original development – 1938-1939

Both residential buildings are located at 4 and 5 Litewska st. in Poznań were built almost just before the outbreak of World War II. They were built in the southern frontage of the street, in the quarter stretching from Litewska Street to Grudzieniec Street, creating one of many components of the first row of residential buildings that were to form the southern part of the urban layout of Sołacz on the western side of Nad Wierzbakiem Street. The designs for both villas were most likely prepared in 1938, because the buildings were built in parallel, and the documentation for the villa at 5 Litewska Street allowed the date of approval of this design to be set on September 1, 1938. During the research, it was possible to find documentation for villa no. 5, but there were no materials for the neighboring villa, hence the description will mainly concern the first one. Some design modifications were apparently made, as handwritten annotations suggest that another iteration of the design was approved on June 23, 1939. It is impossible to say whether it is a note from the designer, the engineer supervising the works and authorized to modify design solutions, or perhaps an official. The words "amendment" can be read from the entry, "compliant of [illegible] 23 June 39, [illegible signature]". Without having the full original, it is impossible to determine the authorship of the design, however, speculating and attempting to read the designer's signature under the roof projection, one can risk that it is probably the authorship of Sylwester Pajzderski, an architect born in Śrem, who worked for many years in Kalisz, Ostrów, but also in Poznań (Łoza 1954: 225). This is indeed speculation, but it is justified and confirmed by several independent sources. This designer liked the style represented by Sołacki villas, and in addition to outdoor swimming pools, he also designed other buildings and structures in Poznań. Moreover, at the end of the 1920s, he was the head of the City Development Department and the author of the first interwar concept of a plan for the entire Poznań, presented in 1929 (Kodym-Kozaczko and Kozaczko 2007: 105-106). It must be

admitted, however, that the pretext for this speculation is the above-mentioned signature, which may also mean a different course of events. It is possible that the author of the designs for both buildings was the initiator of the construction, Nikodem Pajzderski, who lived at this address for a short time (Korduba 2012: 95). His signature was either he, if a blind eye was turned due to his position as director of the Greater Poland Museum, or Sylwester, to authorize the ideas of his brother, who was not a licensed architect. Both buildings were a fairly standard solution, each shaped on an almost square plan.

The building was designed with a harmoniously shaped, semi-open southern frontage in mind, so in this respect it did not differ from the neighboring buildings and had three above-ground floors, as well as, additionally, one underground floor, in fact a basement, exposed above the ground. The intention included the above-mentioned basement sunk only half of its height into the ground, a ground floor accessible via several steps, an upper floor, and an attic capable of adaptation and adapted to serve as a usable space. The building was covered with a hipped roof with symmetrical roof surfaces and a very short ridge. The basic angle of the roof slope was to be approximately 40°. There is one large dormer in the roof, covered with a three-slope roof with an angle of slope identical to the angle of the main slopes. The vertical walls of the dormer were made using the frame technique.

The structure of the building was traditional, with brick walls dominating. Today it is impossible to clearly determine whether the foundations were made of brick or concrete, which was commonly used in the 1930s. Nevertheless, the load-bearing walls were made of solid brick and the ceilings were mainly wooden. Quite simple, solid and made of good wood, the truss has a two-story structure with struts, while the ends of the rafters are equipped with trapdoors, emphasizing the small eaves surrounding the building. The roof is planned to be covered with ceramic tiles. The facades were finished with mineral plaster, with the plinth highlighted. In the original documentation, the plinth was sawn, which perhaps suggests a ceramic finish, but the original intentions were blurred by later changes. The window joinery, which was not particularly distinctive, was characterized by simple divisions, a certain specificity was the window in the upper section of the staircase, strongly vertical, with multiple divisions with mullions, placed in a panel, the lower part of which was closed by a smaller window illuminating the basement part of the staircase, covered with a decorative grille.

The plan and spatial arrangement reflect the spirit of the interwar era. The presence of an elevator in the original design connecting the kitchen on the ground floor with the basement indicates the purpose of the basement as a space separated for staff servicing the main users of the building (e.g. servants who could, according to the designer's intentions, also live in this building). The entrance from the staircase on the ground floor (described in the original documentation as the ground floor) leads to the hall. The hall on the left side (after entering it from the staircase) has a sanitary and hygiene block with a vestibule, toilet and bathroom. From the south, the door was to lead through a small corridor to the kitchen and a storage room connected to the pantry. The second half of the ground floor was occupied by two rooms of very comfortable dimensions. It is possible that the intended users of the building at No. 5 were not entirely satisfied with such a proposal, because the documentation contains various annotations, in particular a record about the liquidation of the kitchen, storage room and pantry in favor of a "cupboard", connected to the basement by an elevator. It would be interesting to compare data between villas, but unfortunately, for no. 1946. The presence of a cupboard in villa no. 5, as well as the expected construction of an elevator connecting the ground floor with the basement, clearly functionally connects both levels, making the basement a supplementary space for servants. Judging by the status of the tenants of house no. 4, it was possible this idea was replicated originally in the twin building.

On the first floor, the arrangement of rooms is similar. The entrance from the staircase leads to the hall, from which you can go further to two rooms located in the western part of the building, while on the eastern side there is first a toilet and a bathroom, and then a kitchen with a storage room and a pantry. The available archival documentation clearly indicates modifications to this system involving the elimination of excessive surface fragmentation. Between September 1938 and June 1939, a decision was made to open the entire space closed on three sides by load-bearing walls,

creating a room with a kitchenette. From the staircase, straight ahead, there is a technical, narrow and steep entrance to the attic. There was a hall in the basement and entrances from it led to three unlabeled spaces and a laundry room in the south-east corner of the building. This is where annotations come in. A kitchen will be built in place of the laundry room, allowing access to the ground floor via an elevator. On the eastern wall there is a smaller laundry room, but also a small hygiene and sanitary room. A garage, which is not very practical, was proposed in the southwest corner of the building, and a technical and utility space was suggested in the northwest corner. The suitability of the attic for any purpose is limited by the steepness and inconvenience of using the staircase, as well as the lack of adaptation to living conditions.

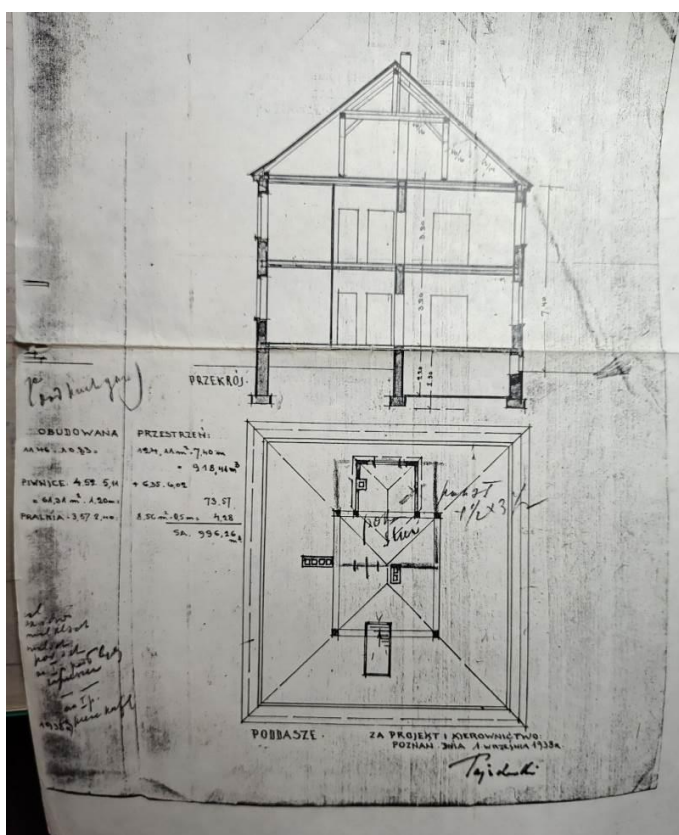

Fig. 14. Excerpt from original project for bldg. no 5, dated on September 1st, 1938, with signature „Pajzderski” (source: owner of the house).

Ryc. 14. Wyjątek z pierwotnej dokumentacji budynku nr 5, datowany na 1 września 1938 roku, z podpisem „Pajzderski” (źródło: właściciel posesji).

When developing the plot, it is necessary to notice the retaining wall built on the border with the property at ul. Litewska 6, first with a gradually sloping foundation (from the street) up to the basement level and a double-leaf gate opening in the western wall of the building. An additional retaining wall was built perpendicularly towards the building, preparing a recess for access to the basement. An inspection well is also located in this area.

Documentation from 1970s. (?)

Most likely in the 1970s, the building was rebuilt and expanded in the basement and on the ground floor to provide additional space. The lack of dating on the documentation forces us to speculate about the time when the documentation from this stage was created. It should be noted that it may come from the 1980s, although probably not from the 1960s. Such conclusions can be drawn from the technique of preparing the documentation, as well as from the way it was recorded, framed and described. At that time, the attic was also adapted for utility purposes, despite the obvious difficulties associated with the over 40° inclination of the stairs. The structural system of the building has not changed, the load-bearing walls remain the same as in the original design. In some places, the

load-bearing wall was knocked out and beams were installed - this was done on the ground floor between the room in the south-east corner of the building and the kitchen, arranged in the form of an annex, closing the direct exit to the corridor. The bathroom was made smaller and merged with the toilet. The rooms on the ground floor remained unchanged, but on the south side a built-in veranda was added in the western part of the southern façade. The exit from the veranda led to the side, to a small landing, from which you could go down stairs to the garden. On the first floor, the spatial layout duplicated the layout on the ground floor, with the difference that the kitchen was slightly larger, but with access to the corridor. The bathroom also eliminated the vestibule and was connected to the toilet (although with a loss of space). In the attic, frame walls were placed on a wooden structure, thus creating an irregularly shaped room, although with orthogonal walls, preceded by a vestibule. The stairs were temporarily extended by one step to level the floor, the top layer of which was placed above the ceiling purlins. The rooms in the basement were adapted to more modern technical equipment - a boiler room was created, using nearby chimney flues (it is impossible to say when central heating replaced the tiled stoves shown in the original documentation). Three relatively large rooms were adapted for storage, and it was also suggested to connect the basement and the ground floor independently of the staircase using a narrow staircase. The intention to use it as a non-functional garage (the entrance to which would be at a right angle to the axis of the passage) was also abandoned, although the opening remained closed with a double-leaf gate. The veranda on the ground floor was based on walls that were sunk into the ground to create an additional annex - a utility space in the basement on the same level as the other rooms in the basement. The roof of the building has not changed. It was also not insulated in any way at that time.

The construction inventory documenting the described condition was most likely made with the intention of noting a modification regarding the discharge of the sanitary sewage system to a man-hole constructed outside the building's outline.

Documentation from early 1990s.

At the end of the 1980s, there were ownership changes to the property at 5 Litewska st., which resulted in changes adapting the facility to the needs of new users. It is known that this did not happen before 1986, because a copy of the basic map from June 1986 shows an unchanged group of owners. The basic and most visible added element was the garage, constructed using an economic system, for which design documentation was prepared at the turn of the 1980s and 1990s. The design documentation, or rather the inspection and inventory documentation, was prepared by Eng. Jacek Sołgala

Technical drawings were made on the basis of previous inventory documentation (probably from the 1970s). Retaining walls were used to support the garage roof. The garage was built with a height of 250 cm to 285 cm (in the room). The floor on the ground, including the inspection hole to the original, former well, was made at the same level as the basement floor under the residential building. The completed modification consisted of creating a garage on the side of property no. 6 and an accompanying corridor along the residential building, deep into the plot. The corridor created a passage from the front of the plot to the garden, while the garage closed the existing open passage to the rear of the plot. Load-bearing walls parallel to the street were built. Litewska, on which steel lintels were based, and a slightly inclined Fert high-ribbed ceiling was made over the entire garage. The entrances to the corridor have gained arched closures from above. It is also worth noting that the corridor was led behind the southern face of the garage, creating an extension there, a kind of vestibule, behind the door of which there was a landing and stairs leading to the garden. The remaining elements remained unchanged at that time.

A minor change in villa no. 5 from the end of the 20th century
and a change in the use of the basement

In 1999, the basement rooms were transformed into a doctor's office. The layout of the rooms was slightly modified, the most significant changes concerned the transformation of storage rooms into rooms used for medical practice and patient service, so the finishing standards were raised.

A bathroom was created, as well as a cleanliness room, which was also intended to serve as a dirty room (described as the "cleaning lady's room").

Fig. 15. Rear (garden) façade of building no 5, Litewska st., Poznań. Source: by author

Ryc. 15. Elewacja ogrodowa budynku nr 5 przy ul. Litewskiej w Poznaniu. Źródło: autor

Fig. 16. Side façade of building no 4, Litewska st., Poznań. Source: by author

Ryc. 16. Elewacja boczna budynku nr 4 przy ul. Litewskiej w Poznaniu. Źródło: autor

Fig. 17. Villas no 4 (to the left) and no 5 (center), Litewska st., Poznań (source: autor).

Ryc. 17. Wille nr 4 (po lewej) i nr 5 (w centrum) przy ul. Litewskiej w Poznaniu (źródło: autor).

A minor change in villa no. 5 from the beginning of the 21st century and thermal renovation

In 2002, the last significant change to the form of the building was made, local and of not very impressive size, mainly affecting the rear façade near the veranda. This modification consisted in adapting the roof, widening the corridor into a terrace and covering it with a lightweight roof made of wooden structure, covered with cellular polycarbonate. The other elements have not changed. However, thermal renovation was also carried out. The building was insulated, retaining the characteristic recess of the staircase window, and the proportions of the windows and doors were preserved.

The narrative in such a constructed procedure must be summarized - each of the four threads indicates the qualification of people, representations, achievements and events, respectively. The assessment of the ability of the evaluated facility (in this case, two villas No. 4 and No. 5) is carried out in a normative manner in one of two alternative forms - an assessment expressed in an integer from -5 to +5, or a more "soft" form of three minuses ("---") to three pluses ("+++"). On a numerical scale, an evaluation at the +3 level means qualifying a given factor to play a potential role as a depository of historical information. In turn, the marking -3 and lower values indicate a threat to the proper functioning of the object as a monument and prompt consideration of intervention, provided that the qualification demonstrates the historic character of the object.

Table 4 verifies to what extent the examined object can be a clear testimony of the past, and to what extent it can store information about people who contributed, to a greater or lesser extent, to the creation of both villas. It should be borne in mind that, for example, the designer Hermann Joseph Stübben, who was extremely important for the creation of Sołacz, shaped the structure of Sołacz as a whole, as a general designer, and not as a person focused on creating the surroundings for both villas. In this aspect, Hermann Kube played a more significant role.

Table 2. Step 1: People-related narrative. Source: author.

Narration (historical or reconstructed according to the rigors of the discipline)		
People		
Person or subject	Explanation	Assessment of the ability of villas no. 4 and no. 5 to fulfill the role of a deposit [-5/+5]
Urban aspect		
Izydor Kantorowicz	owner of a land estate (Sołacz)	0
Adolf Schwarzkopf	superpresident of the Poznań Province, the second owner of the estate	0
Baruch Elias	the owner of part of the estate covering a significant part of Sołacz	+1
Prussian Colonization Commission	an organized entity operating within the administrative structures of the occupying power	-1
Patritz Huber and Anton Huber	architects from Darmstadt, employed by Baruch Elias	0
Hermann Joseph Stübben	urban planner and architect, technical advisor at the Ministry of Finance, head of the Royal Commission for the Urban Development of the City of Poznań	+1
Hermann Kube	head of the Gardens and Parks Board in Poznań, gardener, greenery designer	+2
Stefan Sawicki	architect, designer of the villa at ul. Litewska No. 11	0
Anna and Eugeniusz Paukszta	owners of the villa at 17 Litewska St.	0
Human aspect		

Nikodem Pajzderski	art historian, curator of the Princes Czartoryski Museum in Gołuchów, conservator of monuments in the Poznań Voivodeship (since 1919) and the Pomeranian Voivodeship (since 1923), curator of state collections, director of the Greater Poland Museum, owner of villa no. 4 and villa no. 5, later tenant villa no. 5, husband of Kazimiera Pajzderska née Heller	+3
Kazimiera Pajzderska née Heller, <i>primo voto</i> Małaczyńska	painter, owner of villa no. 4 and villa no. 5, later tenant of villa no. 5, wife of Nikodem Pajzderski	+3
Krystyna (Tita) <i>primo voto</i> von Ungern Sternberg Powidzka née Pajzderska, <i>secundo voto</i> Niklewicz	painter, owner of villa no. 4, tenant of villa no. 4, daughter of Kazimiera and Nikodem Pajzderski	+3
Katarzyna Pajzderska-Szczepkowska	art historian, tenant of villa no. 5, daughter of Kazimiera and Nikodem Pajzderski	+2
Jan Powidzki (von Ungern Sternberg Powidzki)	baron, tenant of villa no. 4, Krystyna's husband	+2
Teresa Powidzka	tenant of villa no. 4, daughter of Krystyna and Jan Powidzki	+1
Krzysztof Powidzki	tenant of villa no. 4, son of Krystyna and Jan Powidzki	+1
Edward Niklewicz	tenant of villa no. 4, Krystyna's husband	+1
Piotr Niklewicz	tenant of villa no. 4, son of Krystyna and Edward Niklewicz	+1
Mikołaj Szczepkowski	tenant of villa no. 5, son of Katarzyna Pajzderska-Szczepkowska	+1
Kinga Szczepkowska-Naliwajek	tenant of villa no. 5, professor, art historian, daughter of Katarzyna Pajzderska-Szczepkowska	+1
guests or tenants of villa no. 4: Donimirscy Aleksander Stokowski Janusz Szudziński		0
guests of villa no. 5: Henryk Opieński Stefan Szuman Henryk Nostitz-Jackowski Witold Kapuściński Nadzieja i Leon Padlewscy Szczęsny Detloff Tadeusz Pruszkowski		+1
Architectural aspect		
Sylwester Pajzderski	architect, head of the City Development Department, author of the first interwar concept of the plan for the entire Poznań, brother of Nikodem Pajzderski	+2
Jacek Solgała	architect	-1

The most important figures for the functioning of both villas were the owners of both villas, Kazimiera and Nikodem Pajzderscy, as well as their older daughter Krystyna. These were people who either initiated the process of building development or shaped the atmosphere of the place.

Regardless of the presentation of narratives about people, it is necessary to analyze the extent to which the examined objects represent the potential to communicate the content recorded in them. In this case, the analysis must be performed separately for each object. This analysis covers a character or place and recognizes the representational capacity in the communicative and sym-

bolic layers. It also examines the ability to reflect possible social activities in an expressive, intentional (programmatic) way.

Table 3. Step 1: Narrative related to representation. Source: author

Narration (historical or reconstructed according to the rigors of the discipline)		
Representation		
Person or site	Explanation	Assessment of the ability of villas no. 4 and no. 5 to fulfill the role of a conveyor [-5/+5]
Urban aspect		
location of villa no 4	co-shaping the semi-open southern frontage as a spatial delimitation (frame of the green area)	+3
surroundings (site; landplot) of villa no 4	deformed garden, after secondary division	-1
location of villa no 5	co-shaping the semi-open southern frontage as a spatial delimitation (frame of the green area)	+3
surroundings (site; landplot) of villa no 5	deformed garden, after secondary division	0
Architectural aspect		
shape (form) of villa no 4	simple direct communication of the intended use for residential purposes, inclusion in the convention of the place	0
disposition (function) of villa no 4	typical of the era, transformed in later years	0
shape (form) of villa no 5	simple direct communication of the intended use for residential purposes, inclusion in the convention of the place	0
disposition (function) of villa no 5	typical of the era, transformed in later years	-1
Conveying		
shape (form) of villa no 4	inclusion in the convention of the place (typological unification)	+4
symbolism in villa no 4 (as entity)	doesn't apply	0
symbolika budynku nr 4 (części)	doesn't apply	0
lifestyle and specific site related activities – villa no 4	a meeting place and a "haven" for the landed gentry	+1
shape (form) of villa no 5	inclusion in the convention of the place (typological unification)	+4
symbolism in villa no 5 (as entity)	doesn't apply	0
symbolika budynku nr 5 (części)	doesn't apply	0
lifestyle and specific site related activities – villa no 5	a meeting place for a group of intellectuals and artists from Poznań rich in personalities, but stripped and irrevocably transformed	0

In the representative layer, the objects primarily interact within the villa complex. On an urban scale, they are a reflection of the complex and rich layout of the Sołacz district, important, although peripheral, in terms of the extent to which the composition of Sołacz was achieved without deformations appearing south and west of Litewska Street. On an architectural scale, the role of typological adaptation is crucial.

The next thread concerns achievements, i.e. intentionally formed phenomena that concern the spatial environment. The analysis involves discovering the extent to which planned spatial solutions involve the analyzed object in cooperation and co-creation of space. It is also important whether the object being examined is based on the intended purpose - location, features, form of filling the property, etc.

In this thread, the narrative allows us to establish that minor fluctuations in the urban layout, including the introduction of a fault in the building line along Litewska Street, as well as a minor interference introducing buildings from the 1960s at the end of the street, which do not fit the villa pattern, have no significant impact on the coherence. the integrity of the organic layout constituting the southern delimitation of the greenery - the core of the Sołacz district. The positive qualification concerns the general layout of the district prepared by Stübben, of which both villas are a part, as well as - perhaps in a stronger way - the component layout of the district, i.e. the construction of an arching frontage of Litewska Street as the boundary of the buildings, which was to be accompanied by an avenue of trees.

Table 4. Step 1: A narrative developed because of achievements. Source: author.

Narration (historical or reconstructed according to the rigors of the discipline)		
Dokonania		
Intent	Explanation	Assessment of the ability of villas no. 4 and no. 5 to fulfill the role of a deposit [-5/+5]
Urban aspect		
design of the Sołacz estate by the Huber brothers	primary spatial layout	0
the design of the Sołacz estate by Hermann Joseph Stübben along with the concept of the greenery layout by Hermann Kube	original spatial arrangement with the determination of the present-day form of the estate	+3
components of Sołacz: southern frontage of Litewska Street	formation of the street layout Litewska, including the row of buildings on the southern frontage	+3
construction of Niestachowska Street	deformation of the settlement layout in the area of ul. Niestachowska with cutting the W-E connections	-1
Architectural aspect		
formation of villa no. 4	three-story building with a steep roof with an inclination of approximately 40°	0
changes to villa no. 4 (cumulative)	extension with a garage, minor renovations in the southern part of the villa	0
formation of villa no. 5	three-story building with a steep roof with an inclination of approximately 40°	0
changes to villa no. 5 (cumulative)	extension of the ground floor and basement towards the south, extension with a garage, numerous modifications in the years 1960-2016	-1

The last element of building the narrative and its verification in step 1 is the consideration of events, i.e. phenomena that are unintentional or do not result from a conscious, directed impact on the space under study. It is interesting whether any phenomena of this type are reflected or evidenced in the spatial form assigned to the property at Litewska Street No. 4 and No. 5.

The most groundbreaking event was the outbreak of World War II and subsequent events related to it. Not only did the originator and investor building both houses, Nikodem Pajzderski, tragically die, but the process of displacement, changes in the impact of property rights, and additional accommodation made it impossible not only to complete the creation of these two places, but also constituted an obstacle to the proper functioning of the original owners, also in the social dimension. It turned out to be impossible to maintain rich cultural relations in the villa, which was so harmful to its original users, even though the meetings initiated before the war were continued, although in a more modest form.

Table 5. Step 1: A narrative developed due to occurrences. Source: autor

Narration (historical or reconstructed according to the rigors of the discipline)		
Occurrences		
Description of occurrence	Explanation	Assessment of the ability of villas no. 4 and no. 5 to fulfill the role of a deposit [-5/+5]
Cumulative impact of events (connected aspects)		
outbreak of World War II and German occupation of Poland	displacement of rightful owners, theft of property	-3
liberation from German occupation	regaining the ability to use the property	0
establishment of a socialist socio-political system	accommodation of tenants (violation of property rights)	-2
economic and political transformation at the end of the 20th century	restoring the essence of property rights, development densification processes	0

The analysis of the narrative pointed to people and components of urban space, i.e. to the network of entities and objects (objects) that created or are creating the socio-cultural fabric necessary to give the status of a monument meaning and function. The key people in shaping the buildings on both plots were Kazimiera and Nikodem Pajzderscy and their older daughter Krystyna (Tita). These people marked the place with special features, but it is necessary to examine whether it is the architecture that manifests information related to them. The summary of preliminary analyzes (narratives) rather points to the relationship of the urban scale - the cooperation of villa buildings in creating the spatial structure of the district, in forming a unified southern barrier for the green core running along the Bogdanka River and the designed ponds located near the studied properties. The geometry of the street is important, and therefore also the visible typological unification, and this unification leaves a range of multiple architectural possibilities. The phenomena affecting the space were short-lived (relatively), but significant and with profound consequences - they did not deform the planned urban solution, but sterilized the cultural content of the examined villas at No. 4 and No. 5. In this way, the most time-consuming and most extensive element of the identification of historical values was implemented.

3.2. Spatial relations

A researcher who is inclined to conduct precise, meticulous research can, in the second and subsequent steps, analyze all components diagnosed in the narrative step: trace the people-space relationship for each identified participant, and also examine those achievements and events that have not left a visible, unambiguous trace. Such action will make the research process more precise, less prone to errors, and eliminate the risk of overlooking an anomaly that, although not revealed at the first step, may have an impact in a different way. However, this is related to a dispro-

portionate investment of time in relation to the achieved effects, which most often simply will not appear.

The study of spatial relationships only concerns people, achievements and events. The representation is obviously aimed at expressing a specific message, so there is no justification for searching whether such a message is being created. All elements with eligible values were qualified for the analysis (i.e. negative, less than or equal to "-3" and positive, greater than or equal to "+3"), which does not mean that this will translate into the recognition of historical values as determining the historic value of the studied villas.

On the one hand, the original owners of both villas, Kazimiera and Nikodem Pajzderscy, were extraordinary figures who shaped interesting and impactful forms of social interaction, which were partially moved to the villa on Litewska Street in the late 1930s. In a sense, but in a much reduced form, this work was continued by their older daughter, Krystyna, who did not like the rhythm of urban life. However, the people themselves did not anchor themselves in Litewska Street enough for the material elements of their achievements to be saturated with people's history. The villa at Litewska Street cannot be compared with Arkady Fiedler's villa in Puszczykowo or the Kruk family villa at 11/13 Pułaskiego Street in Poznań. Despite interesting associations, it is difficult to conclude that they have a significant impact on the spatial functioning of the villa. The only factor approaching qualification is the alleged authorship of the house design by Nikodem Pajzderski and his decision to build two villas on the same plan and in the same form. However, this uncertain finding does not apply to a groundbreaking or even distinctive project - architecturally, these are average villas.

Table 6. Step 2: Spatial relationship related to people. Source: author.

Spatial relations		
People		
Person or subject	Explanation	Assessment of the ability of villas no. 4 and no. 5 to fulfill the role of a conveyor [-5/+5]
Urban aspect		
[doesn't apply]	-	-
Human aspect		
Nikodem Pajzderski	domniemane autorstwo projektu willi nr 4 i willi nr 5, z alternatywnym rozstrzygnięciem autorstwa na rzecz brata, Sylwestra	+2
Kazimiera z Hellerów Pajzderska, po pierwszym mężu Małaczyńska	artystyczna pracownia domowa	+1
Krystyna (Tita) z Pajzderskich primo voto von Ungern Sternberg Powidzka, secundo voto Niklewicz	artystyczna pracownia domowa	+1
Architectural aspect		
[doesn't apply]	-	-

On the other hand, it is difficult to see the observed premises as a factor justifying historic protection for the sake of these three people. In this respect, it is not the architecture that should be protected, but the memory of these important people for Poznań. This is the meaning of the discrepancy between the qualifying assessment of the narrative and the (therefore negative) qualification of the spatial relationship, which is insufficient to establish the historic status. Preserving historical memory could take place in the form of a spatial sign - for example a commemorative plaque, which seems more appropriate in the context of the place. The problem is the separation of the property and, consequently, the impossibility of rationally locating any commemoration in public

space so that the expected functions of this method of recording the history of the place are fulfilled. The human thread disappears at this stage.

The analyzes indicated that the urban aspect is the basic historical component documented in both villas, in their spatial impact, in their location and cooperation, also with other objects forming the frontage. The unambiguity of this spatial gesture, formed almost without unwanted modifications, existing despite the incomplete, and today slightly degenerated, implementation of the "green" part of the tree alley layout, is a constitutive element for the surroundings. Both villas play the role of important components supporting the intended urban and landscape effects. They do this both thanks to the scale, supported by the unification of the main volume - roof relationship, and the well-thought-out arrangement of buildings on quite large plots, sometimes exceeding 1,000 m².

Table 7. Step 2: Achievement-related spatial relations. Source: author

Spatial relations		
Dokonania		
Intent	Explanation	Assessment of the ability of villas no. 4 and no. 5 to fulfill the role of a document [-5/+5]
Urban aspect		
the design of the Sołacz estate by Hermann Joseph Stübben along with the concept of the greenery layout by Hermann Kube	an original element of the overall design of the Sołacz district, perpetuating the concept of organically run streets and relatively low intensity of villa-type development	+3
components of Sołacz: southern frontage of Litewska Street	co-creating the original form of the frontage and the typological coherence of linear (border) development)	+3
Architectural aspect		
[doesn't apply]	-	-

During the research, it was found that both villas were missing what seemed most valuable in the historical record - the rhythm of life, filled with cyclical meetings that built social bonds, provoked original discourses, and facilitated the flow of information between disciplines. The places had enormous inculturation potential, but the processes related to the war, displacements, oppression of the communist authorities blocking access to means ensuring a decent existence and disrespect for private property stripped both villas of what could have existed in this place not only for a short time, but also to become permanent. in the form of a spatial "witness".

Table 8. Step 2: Occurrence-related spatial relation. Source: author.

Spatial relations		
Occurrences		
Description of occurrence	Explanation	Assessment of the ability of villas no. 4 and no. 5 to fulfill the role of a witness [-5/+5]
Combined impact of events (connected aspects)		
outbreak of World War II and German occupation of Poland	elimination of elements consolidating the specificity of the place created for or by the original users, interior alterations and minor modifications of the development in connection with the rather anonymous nature of the originally planned architecture, blurring the ties of the original owners with the place by depriving or limiting the ownership rights	-3

Fortunately for both villas, it cannot be said that the spatial figure that contributes so much to the urban layout has been depreciated and deprived of any value. There is no justification for protecting the interiors, let alone their furnishings, which were stolen by the Germans, and later perhaps by other people plundering the abandoned buildings, but there is also no reason to consider the substances and values of villa no. 4 and villa no. 5 as decapitalized and destroyed. Aspect events at this stage, therefore, disappears.

3.3. Absorption

In the third step of examining both villas, it turned out that the evaluative factors that classified these objects as historic due to people and events had been eliminated. At the same time, assessing the strength of the influence of individual qualifying factors in the area of representation and achievements allows, in principle, to search to what extent the matter of an object (or place) has absorbed fragments of history, important information or traces on the basis of which the existence of historical values justifying the recognition of the object as a monument could be established.

Table 9. Step 3: Representation-related absorption. Source: author

Absorption		
Representation		
Program or idea	Explanation	Assessment of the ability of villas no. 4 and no. 5 to fulfill the role of a conveyor [-5/+5]
Urban aspect		
location of villas no 4 and no 5	development boundary, in which villas play the role of important buildings maintaining the building line in the current line formula, maintaining a similar height of buildings and a similar height of the crowning cornice - unification and harmonization despite diversity	+3
Architectural aspect		
[doesn't apply]	-	-
Conveying		
shape (form) of villas no 4 and no 5	compact form of the main volume and projection, unified form using the traditional segmentation of an architectural object - plinth, main volume, roof, identical for the pair, and similar for the entire group of street buildings, width of the buildings, asymmetric composition of the front façade common to the pair, dominating the frontage, the height of the cornice and the height total building volume identical for the pair, similar for the group of buildings located at Litewska Street - unified, harmonized development, combining traditional forms with modern articulation (raw facades)	+3
distinctive forms	[lack of significant historical forms belonging to the original composition, shape of the object or its details]	0

From an urban planning perspective, the location of buildings along the frontage is deeply justified both as an element communicating Stübben's original concept and as a realized space. This is a strategic feature that determines the role of the building, a volume that implements the original intentions, in a shape, scale, height and width of the front defined from the side of the public space (Litewska Street). It can be said that the material components of the villa have fully absorbed the ideas of spatial representation programmed by the authors of the concept from the beginning of the 20th century. The reduced assessment of the communication aspect results from the fact that architectural forms address only urban issues - only this aspect is important from the point of view of the protection of historical heritage (at the time of this analysis).

The threads of representation and achievement intertwine here, because the urban impact of the villa is needed to maintain the historically created and valuable spatial order of this part of Poznań, referring to the concept of the garden city, so popular at the beginning of the 20th century, but so rarely developed into the mature form observed in several Polish cities. For Sołacz, the building line of Litewska Street is even more important because it is located in the vicinity of the key green interior - Sołacki Park. It is an important, material document of the history, development and spatial transformation of the city of Poznań.

Table 10. Step 3. Absorption being the result of achievements. Source: author.

Absorption		
Achievements		
Intent	Explanation	Assessment of the ability of villas no. 4 and no. 5 to fulfill the role of a document [-5/+5]
Urban aspect		
the design of the Sołacz estate by Hermann Joseph Stübgen along with the concept of the greenery layout by Hermann Kube	complementing the district's layout with villa structures constituting the southern quarters of Sołacz, maintaining a compatible scale and spatial and architectural typology (in groups)	+3
components of Sołacz: southern frontage of Litewska st.	closure - southern framing of the central core of greenery running east-west, west of Nad Wierzbakiem Street, maintaining a compatible scale and spatial typology within Litewska Street and a coherent architectural language and typology (frontage)	+3
Architectural aspect		
[doesn't apply]	-	-

After carrying out the absorption analysis, the last, fourth step remains, which is to determine which form components are the most important and necessary for the preservation of historical values.

3.4. Manifestation

The social goals of protecting historical heritage are one of the primary conservation tasks. It is about the deliberate preservation of knowledge and material and immaterial achievements for contemporary and future generations. Qualification for the status of a monument assumes that objects that absorb historical value (as well as other values) are also able to transmit them to recipients, users of space. They do it directly, sometimes requiring no explanation, but most often, for an untrained recipient, they are an enigmatic testimony of the past, discovered only when the connections with the past are properly explicated. It should be noted here that these relationships must then, after being clarified, appear clearly, as this is required by the social interest related to the protection of monuments.

The analysis in step four is carried out in an integrated manner, illustrated by combining four threads (people, representation, achievements, events) in one table. Only those threads that have passed the qualification, i.e. have been assessed as elements that build historical values in the monument, are included here, but again the option of conducting research on the full range of factors and determinants can be indicated here.

Unlike the previous analyses, which are of a qualifying nature, in this step the relationship between the object and the value is considered and brought to light, with the assumption that this relationship highlights the (preliminarily) identified historic value. Instead of a numerical or conventional

rating, it is indicated which value refers to which thread (which is signaled by a letter symbol entered in the last, right column).

Table 11. Step 4: Manifestation in an integrated approach. Source: author.

Manifestation		
People (P) Representation (R) Achievements (A) Occurrences (O)		
Site, object or its part	Description of means of expression	Thread manifested
Urban aspect		
the share of villas no. 4 and no. 5 in creating the space of the Solacz estate and Litewska Street	spatial integration:	
	- continuation of structure of quarters repeating patterns characteristic to the core of the historical site (Mazowiecka st., Śląska st., Wołyńska st.)	R + A
	- planned spatial "counterweight" for the northern quarters	R + A
	- compatibility of scale and spatial and architectural typology	A
	- providing the southern border of the central greenery core	R + A
	unification:	
	- similar widths of plot fronts	R + A
	- the so-called "front bracket" of the villa, i.e.:	A
	- similar widths of the front facades of buildings	
	- similar heights from ground level to the level of the crowning cornice	
- similar heights from ground level to the ridge (the highest point of the roof slope)		
harmonization:		
- a development line marked by villas located on the applicable development line, with a curvature parallel to the street. Litewska at almost equal distance (with one fault)	R	
- applying the rhythm of villas along the Litewska st.	R	
- consistent building forms and roof geometries along the Litewska st.	R	
Architectural aspect		
[doesn't apply]	-	
Conveying		
villas no 4 and no 5	unification:	
	- roof geometry: hipped, symmetrical roofs	R
	- main volume-roof proportions close to the golden ratio	R
	harmonization:	
	- similar material solutions	R
	- subdued color solutions	R
	- similarity of villas no. 4 and no. 5 suggesting a common origin	R

The table above synthesizes the findings of constitutive features in terms of urban planning and communication of historical values. It also determines whether a specific feature is to be understood as a communicator of historical content and, at the same time, a document perpetuating history. The values of integration of the estate achieved in space - that is, reading it as a coherent assumption of common, locally disseminated features of development and development, unification - that is, shaping the environment using subdued parameters regarding the intensity of development, height, typology, and finally harmonization - that is, creating, also using a variety of forms,

a coherent environment, devoid of parametric, formal or symbolic dissonances, are values of fundamental importance and what from history should be absolutely preserved. For other values, introducing administrative coercion, or even the academically based need to protect the architectural substance of villas no. 4 and no. 5, would be unjustified.

4. CONCLUSION

The in-extenso process of recognizing historical values in an object which is presumed or recognized to have historic value, but which has not been properly or completely (in the light of the available evidence) assessment of the monument, is presented here, demonstrating both the complexity and sensitivity of the decisions made. The quality of the process is strongly dependent on both the quality of the data and the evaluator's ability to distance himself from his own beliefs, because these beliefs can always be confronted with the evaluation, but not always the so-called the intuitive assessment is carried out thoroughly and reliably. The use of the HeV method in the process of verifying the presence of historical values in the examined object allows the researcher to control the completeness of individual activities, steps and procedures, including control over filtering the historical narrative in order to identify the most important historical components. Although the implementation of research methods is not a necessary action, being aware of the damage caused both to the resources of monuments in the case of incorrect negative valorization and to the owners of objects in the case of incorrect positive valorization, the use of available scientific instruments to improve the quality of evaluation should be considered.

The presented method of analyzing historical values is a prosthesis of correct deduction and expert thinking. The work uses the example of two objects protected due to their inclusion in the municipal register of monuments and protected in the local development plan. Reading both documents, in particular the local plan, gives rise to the conclusion that the results of the historic value assessment are very similar. In neither of these two assessments, the building was considered an entity worth protecting - what was important was the relationship between the front of the building, its proportions and geometry with other elements of this part of the estate, and therefore the role of building no. 4 or building no. 5 in the Litewska Street complex, and even the Sołacza complex. The strength of local relationships, within the street, was also highlighted as being more important than within the entire district. The use of assessment according to the criteria and procedures presented here is effective in the author's practice of preparing assessments and expert opinions, because it demonstrates an objectified and clear image of the monument and its value (cf. Barełkowski 2018: 60-61). The effect of communication and the ability to present protection goals is then achieved.

The vision of the competences of a heritage protection expert who does not stoop to explain the intricacies of the discipline and announces an irrefutable verdict is a vision that is socially harmful and bad for science. The enormous achievements developed by the Polish International Committee for the Protection of Monuments and Historic Sites, as well as a significant amount of research and studies prepared in many academic centers, are too precious and valuable to ignore the admonitions coming from there condemning the mistakes of both investors, owners, and conservation authorities sometimes operating in extreme, unscientifically motivated way. As I mentioned above, the method presented here to make reaching valorization conclusions more readable is an original method that has been implemented many times, but it is not the only one that leads to the goal. However, it certainly offers a quality many times higher than the intuition of even an experienced researcher, it systematizes knowledge about the history of a monument and allows for the selection of the object's distinctive attributes. Although the philosophical roots of the protection of monuments lie in the romantic vision of preserved ruins and the perception of their picturesque silhouettes, reminiscent of "ancient" times, it would be an expression of irresponsibility to appeal to feeling and faith when one can support oneself with a glass or eye, without sacrificing respect and attention towards the spiritual. aspects of the evidence of the past.

OD NARRACJI DO EKSPRESJI WARTOŚCI HISTORYCZNYCH. OBIEKTYWIZACJA OCENY BLIŹNIACZYCH WILLI NA POZNAŃSKIM SOŁACZU

1. WPROWADZENIE

Każda metoda opracowana powinna być z myślą o aplikacji, o wdrożeniu w rzeczywistych warunkach. Proces zderzenia założeń teoretycznych i metodologicznych z rzeczywistymi ograniczeniami danych, informacji, źródeł, z limitami sfery poznawczej. Metoda naukowa dojrzewa przez wielokrotne iteracje zastosowania jej w kolejnych, różnorodnych kazusach, które są kwalifikowane jako przypadki, które mogą być w ramach metody przetwarzane. Ocena konserwatorska wartości zabytkowych oferuje również taką sytuację.

Ocena wartości zabytkowych obiektów architektonicznych, w polskim prawodawstwie wartości historycznych, artystycznych i naukowych, jest procesem wyrażającym pewien stan graniczny. Teoretycznie, w chwili podejmowania oceny w najbardziej podstawowej procedurze, obiekt badany jest jedynie potencjalnym zabytkiem, kandydującym do tego miana. Wstępna, pobieżna i niewystarczająca ewaluacja, której celem jest zainicjowanie procesu pełnej kwalifikacji, sugeruje jedynie możliwość uzyskania statusu zabytku. Prawidłowa postawa ewaluatora musi zakładać każdy możliwy wynik od negacji statusu, przez zaliczenie wybranych elementów obiektu, uznawanych za mogące funkcjonować niezależnie od całości, dalej przez zaliczenie części wymagającej (lub wymagających) funkcjonowania z całością, skończywszy na zakwalifikowaniu całego obiektu jako zabytku. Żadne rozwiązanie nie powinno być postrzegane jako bardziej prawdopodobne, zanim nie wyłoni się to z materiału dowodowego. Takie założenie jest, w praktyce, utopią. Ewaluator, zwłaszcza pozbawiający się opcji działania w ramach uporządkowanej metodologicznie procedury, często substytuuje prawidłową ocenę swoimi uprzedzeniami, wstępnymi wnioskami. Bardzo często dochodzi też do oceny zabytku *ex post*, do sprawdzenia, czy obiekt spełnia przesłanki, choć już podjęto pochopną, ale może umotywowaną względami praktycznymi, decyzję o włączeniu obiektu w zasób chroniony. Wówczas ocena ma charakter sądu nie tylko nad obiektem lecz i nad podjętym werdyktem i podważenie statusu zabytkowego.

Umiejętność oceny walorów zabytkowych dotyczy jednak nie tylko oceny konserwatorskiej, ale i oceny przeprowadzanej przez projektantów, których zadaniem jest mierzenie się z substancją zabytkową. O ważności tego procesu piszą między innymi Nicholas Clarke, Marieke Kuipers i Sara Stroux demonstrując, jak bardzo zapoznanie z problemami konserwacji dziedzictwa architektonicznego, z matrycą wartości zabytkowych, uświadamia młodym adeptom architektury problematykę i znaczenie continuum w przestrzeni, uszanowania tego, co wypracowała przeszłość (Clarke *et al.* 2020: 878-879). Clarke i Kuipers opracowali na potrzeby dydaktyki Heritage Value Matrix, promując powiązanie elementów materialnych dziedzictwa (z wyjątkiem *genius loci*, w oryginale *spirit of place*), w ten sposób rozwijając idee Stewarda Branda (Brand 1994) o otoczenie, wnętrze oraz komponent duchowy, natomiast w sferze ochrony dziedzictwa odwołując się do klasycznych wartości Aloisa Riegla (Clarke i Kuipers 2017: 211-213). Nie tylko studenckie curriculum posługuje się oceną wartości zabytkowej, czynią to także projektanci podejmujący tematy ważnych historycznie miejsc, w których komponent dziedzictwa pełni centralną, strategiczną rolę w przywracaniu vitalności miejsc. Demonstrują to przekonująco Teresa Bardzińska-Bonenberg, Agata Bonenberg i Tomasz Wagner, także odwołując się do teorii Branda, tym razem poszerzając ją o perspektywę temporalną. Świadomość upływu czasu, trwałości poszczególnych komponentów architektury w różny sposób ulegających deterioracji, selekcja elementów trwałych i nietrwałych w relacji do ich wartości pozwala na wyznaczanie trafnych hierarchii formalnych dla obiektów zabytkowych, poddawanych przekształcaniu (Bardzińska-Bonenberg *et al.* 2022: 16-17). Podobny, choć nie identyczny, sposób rozpoznawania treści dziedzictwa można znaleźć u Adriany Szubryt, badającej między innymi użyteczność w zasobie latarni morskich (Szubryt 2022: 108-110).

Zauważyć również należy tendencję do poszerzania kręgu adresatów dyskursu dotyczącego dziedzictwa przeszłości i jego ochrony. Jak pisze Dan Chen, konieczne jest przybliżanie osobom spoza dyscypliny wiedzy i niuansów dotyczących konserwacji zabytków. Jest to wymóg doktrynalny, zbyt

często pomijany i ignorowany. Badania prowadzone przez Chena wskazują na istotność relacji między społeczeństwem a dziedzictwem – z dokonanej syntezy badania percepcji wartości zabytkowych pośród społeczności wyłania się obraz przepowiadany przez doktrynę, w której wzrost zrozumienia problemów ochrony dziedzictwa, a zarazem rozumienia uzasadnienia kwalifikującego obiekty i miejsca jako zabytkowe, zwiększa zainteresowanie i czyni skuteczniejszym wysiłek przechowywania relikwów przeszłości (cf. Chen 2023: 14).

Tematem niniejszej pracy jest praktyczna implementacja modelu oceny wartości zabytkowej zawartego w autorskiej metodzie H^{ev} (Barełkowski 2017: 11-12). Ze względu na próbę objaśnienia złożonego procesu, w którym występują trzy zasadnicze grupy wartości, wskazane w ustawie, czyli historyczne, artystyczne i naukowe, pierwszą grupą wybraną do prezentacji są wartości historyczne. Programowo praca ta powiązana jest z artykułem, który wprowadził teoretyczną i metodologiczną formułę ustalania wartości historycznych (Barełkowski 2023: 37-38). Dlatego też nie przedstawia się tu obszerniejszego tła teoretycznego, by nie dublować przekazywanych informacji. W zamian sugeruje się połączenie treści obu opracowań tak, by prezentowany tu materiał ilustrował z detalami aplikację oceny wartości historycznych.

2. METODY I MATERIAŁY

Zaprezentowanie procesu waloryzacji pod kątem wartości historycznych w metodzie H^{ev} opiera się na rozmaitych paralelnie realizowanych procedurach badawczych. Obiekty architektoniczne są złożonymi artefaktami, użytkowanymi przez różnych ludzi, towarzyszącymi społecznościom w rozmaitych okolicznościach historycznych, z których jedne wydarzenia są błahie i niewarte uwiecznienia, a inne przeciwnie, bardzo istotne dla tożsamości lokalnej lub narodowej, dla kultury i społeczeństwa.

W analizie wartości historycznych budowana jest analogia narracji, odwołująca się do badań interpretacyjno-historycznych. Nie jest to narracja rekonstruująca luki w wiedzy, lecz narracja spajająca rozmaite informacje na potrzeby wyklarowania ważności okrucich przeszłości, tak materialnych jak niematerialnych, których wchłonięcie przez substancję architektoniczną może czynić ją wartościową z punktu widzenia takiego profilu ocenego. Umownie zatem metoda H^{ev} nazywa tę wielowątkową procedurę budowaniem narracji, w szczególności w pierwszym, najbardziej czasochłonnym kroku zbierania, segregowania informacji i konstruowania spójnego obrazu czynników historycznych inicjujących architekturę, oddziałujących na nią lub nadających jej nowe znaczenia.

Ewaluacyjny charakter procedury w powiązaniu z niemierzalnymi lub niejednoznacznie mierzalnymi komponentami poddawany ocenie powoduje także, że we wszystkich krokach stosowane są badania jakościowe – ocena przebiega w ramach założonego dla metody normatywnego systemu oceny. Przyjmowane są tu dwie skale – skala liczbowa, w której liczby ujemne demonstrują destrukcję, erozję substancji lub wartości, brak znaczenia, natomiast dodatnie rekomendują uznanie istotności badanego obiektu; a także skala naturalna, określająca umownie stan neutralny (brak oznaczenia) oraz rosnącą ważność – niską, średnią i wysoką (oznaczenia różną ilością plusów).

Aspekt metodologiczny prowadzonej procedury reprezentowany jest przez szczegółowo objaśnione kroki ewaluacyjne, przedstawiane najczęściej w formie tabelarycznej, dla ułatwienia prześledzenia progresji poszczególnych czynności ocennych. Referencją są tu schemat i matryca zawarte we wstępie teoretycznym stanowiącym odrębną pracę (Barełkowski 2023: 37-38).

Aplikacja wymaga wyboru jakiegoś przykładu, który nie będzie oferował skrajnych i jednoznacznych werdyktów *a priori*. Dlatego też przedmiotem opisywanego badania nie jest np. kościół św. Andrzeja w Krakowie czy zamojski ratusz, lecz dwie skromne, ale interesujące wille z poznańskiego Sołacza. Są to wille nr 4 i nr 5 położone przy ulicy Litewskiej, tuż przy Parku Sołackim. Z konieczności oceniane są wille włączone do Gminnej Ewidencji Zabytków (GEZ), objęte także ochroną wynikającą z uchwalonego w 2021 roku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Tę "niedogodność" zaburzającą nieco czystość przeprowadzanej ewaluacji niweluje fakt niemal całkowitego braku archiwaliów w zasobach Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu (wynik przeprowadzonej kwerendy), ledwie skromne zasoby dokumentów pozyskanych z Centrum Infor-

macji o Przestrzeni Miejskiej Wydziału Urbanistyki i Architektury Urzędu Miasta Poznania, można więc uznać, że dotychczasowe decyzje konserwatorskie odnośnie ochrony obu willi i ich włączenia do GEZ były stosunkowo powierzchowne i niewystarczająco podbudowane argumentacją, co nie znaczy, że były błędne. Jest to również okazja do prześledzenia czy skromny obiekt (w tym przypadku dwa obiekty) może być nośnikiem istotnych wartości historycznych powiązanych z ludźmi, dokonaniami czy zdarzeniami.

Proces odczytywania wartości historycznych składa się z czterech kroków i podzielony jest na cztery wątki, łącznie tworząc wstępną matrycę proceduralną. Wyróżnione są następujące wątki:

- ludzie – w tym wątku chodzi o wpływ ludzi na kształtowanie się przestrzeni, jej zagospodarowanie, na obiekt architektoniczny i jego otoczenie; interesujące są przede wszystkim te aktywności ludzkie, które docelowo nasycają architekturę informacją o przeszłości, preferencyjnie taką, która da się odczytać przez przyszłe pokolenia,
- reprezentacja – w tym wątku chodzi o to, że powstaniu architektury lub działaniu w jej otoczeniu towarzyszył element programowy, chęć – nie tylko wyrażona, ale i poparta czynem (działaniami kreatywnymi) – zaprezentowania idei, myśli, koncepcji, światopoglądu, w przestrzeni architektonicznej (lub urbanistycznej),
- dokonania – są to intencjonalne działania niekoniecznie ukierunkowane na powstanie architektury lub przekształcenie przestrzeni, ale odciskające swój ślad; kluczowym wyznacznikiem dokonań są dające się prześledzić i wyekstrahować zamiary ludzkie oraz działania zgodne z tymi zamiarami,
- zdarzenia – są to nieintencjonalne wydarzenia lub interakcje ludzi ze sobą i z przestrzenią architektoniczną, rodzące określone dla niej skutki i potencjalnie odciskające swoje piętno, także dające się odczytać.

Wymienione wątki towarzyszą procedurze ewaluacyjnej aż do momentu ustalenia, w jakich elementach struktury architektonicznej mogą manifestować się wartości historyczne. W ramach każdego wątku budowana jest narracja, a później z niej wydobywane są elementy wyróżniające się, wybitne lub choćby ponadprzeciętne.

Odmienne, kroki w procedurze są następcze, to jest po zbudowaniu narracji przechodzi się do diagnozowania relacji przestrzennych, następnie do weryfikowania zdolności absorpcyjnych materii architektonicznej, czyli efektywności wchłaniania i przechowywania śladów przeszłości przez architekturę, ostatecznie badany jest potencjał ekspresji tych śladów, o ile zostaną uznane za istotne, w obiekcie poddawanym ocenie. Zwrócić tu trzeba uwagę na to, że zabytki posiadają wartości wyróżniające, nietuzinkowe, niekoniecznie przełomowe, ale zawsze oferujące informacje o historii, które można nazwać wartościowymi. Strukturę matrycy ujawniającą pierwszą część ewaluacji ukazano w tabeli 1 (por. tabela 2; Barełkowski 2023: 37).

Tabela 1. Uproszczona matryca kroków ewaluacyjnych stwierdzania wartości historycznych w obiekcie architektonicznym. Źródło: autor.

Narracja (historyczna lub rekonstruowana według rygorów dyscypliny)	Relacja przestrzenna	Absorpcja	Manifestacja
Ludzie	depozyt – komponent ludzki	status: nośnik	obiekt: nośnik
Reprezentacja (postać obiektu lub miejsca)	<automatyczne przejście do następnego kroku>	status: komunikator	obiekt: komunikator
Dokonania	depozyt – komponent materialny zamierzony	status: dokument	obiekt: dokument
Zdarzenia	depozyt – komponent materialny niezamierzony	status: świadek/świadectwo	obiekt: świadek/świadectwo

W końcowej fazie poszukiwania utrwalonych w obiekcie architektonicznym wartości historycznych stosowana jest zaadaptowana matryca wartości zabytkowych, zmodyfikowana ze względu na przyjmowany system wartości. W matrycy tej (przekształconej HVM Clarke'a, Kuipers i Zijlstry)

stosowany jest dziewięcioskładnikowy obraz struktury architektonicznej wg rozszerzonego modelu Branda, a także system wartości zabytkowych Barełkowskiego. Strukturę tego działania prezentuje druga matryca – umownie nazywana matrycą BB, dokonująca ostatecznej weryfikacji i kwalifikacji wartości historycznych o dostatecznym znaczeniu z punktu widzenia przypisywania statusu zabytkowego (por. tabela 3; Barełkowski 2012: 45-46).

3. EGZEMPLIFIKACJA MODELU. KAZUS DWÓCH WILLI NA POZNAŃSKIM SOŁACZU

Podjęto tu wątek dwóch willi w Poznaniu, położonych przy ul. Litewskiej 4 i 5, w dzielnicy Sołacz. Zaprezentowana zostanie narracja symulująca prowadzenie ewaluacji pod kątem wartości historycznych dla obu obiektów symultanicznie. Jest to związane zarówno z genezą obu willi, jak i z inicjatorem ich powstania, a przede wszystkim z tożsamą, pierwotnie niemal identyczną formą architektoniczną. Położenie w jednej z najistotniejszych pod względem dziedzictwa urbanistycznego dzielnic Poznania, w Sołaczu – stanowiącej zespół zabudowy niskiej intensywności zatopionej w zieleni, jest istotny także dlatego, że ten wątek aspektu ochrony dziedzictwa (urbanistyczny) wydaje się silniejszy niż wątek architektoniczny, gdyż wille nie reprezentowały szczególnie wyrafinowanej architektury czasu międzywojennego.

3.1. Narracja

Pierwszym krokiem realizacji procedury określenia wartości historycznych jest zbudowanie narracji. Budowanie narracji jest charakterystyczną cechą badań historycznych, a skoro celem działania rozpoznawczego jest ustalenie wartości historycznych, to używanie podobnych sposobów osiągnięcia rezultatów wydaje się uzasadnione. Chodzi tu o przyzwolenie, by źródła historyczne o różnym stopniu wiarygodności – dokumenty, rejestry zdarzeń, ale i relacje ludzi, wspomnienia, dane pośrednie – tworzyły jeden, w miarę możliwości spójny obraz zarówno badanej przestrzeni jak zdarzeń i interakcji rozgrywanych niekiedy nawet przed czasem "zero", aż po współczesność. Istotą jest unikanie dopuszczalnego w innym przypadku łącania obszarów niewyłączających się z materiału dowodowego jako niedozwolonej formuły uzasadniania werdyktu waloryzacyjnego (cf. Groat i Wang 2013: 175).

Związki z otoczeniem (aspekt urbanistyczny)

Ze względu na przedmiot oceny, poprzedzonej analizami, wątek urbanistyczny nie będzie tu rozwijany w pełni, lecz wyłącznie naszkicowany jako tło niezbędne do zrealizowania celów stawianych w opracowaniu. Oznacza to, że pewne informacje przedstawione zostaną skrótowo. Na przykład nie będzie rozwijany wątek transformacji struktury własnościowej, czyli nabycia dóbr sołackich należących dotąd do Izydora Kantorowicza przez Adolfa Schwarzkopfa, nadprezydenta Prowincji Poznańskiej, jeszcze przed końcem XIX wieku, w 1893 roku (Jakubowska 1999: 70-71). Schwarzkopf zachował dwór, jednak rozparcelowany majątek przekazał częściowo Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej oraz częściowo Baruchowi Eliasowi, co nastąpiło najpewniej jeszcze przed 1896 rokiem (cf. Czarnecki 1999: 98). Nie można mieć pewności co do motywacji stojących za tą zmianą własności gruntów, jednak za najbardziej prawdopodobne uznaje się takie wyjaśnienie, w którym Elias przejmował swoją część nieruchomości sołackich jako spłatę długu, zaciągniętego przez latorośl Schwarzkopfa i niemożliwą do spłacenia w formie pieniężnej (Krawczyk 2021). Inicjatywa Eliasa zapoczątkowała formowanie się rozwiązania przestrzennego, będącego pierwszym dużym, planowym założeniem willowym w Polsce, odzwierciedlającym trendy kształtowania dzielnic willowych zatopionych pośród zieleni.

Chęć uczynienia interesu polegającego na budowie osiedla na terenie Sołacza dochodowym skłoniła Eliasa do zatrudnienia, choć po kilku latach, w 1903 roku, zespołu projektowego braci Patritza i Antona Huberów z Darmstadt. Zaproponowali oni mający trójkątny kształt obszar, na którym stosunkowo regularną sieć ulic, wzdłuż których miałyby powstawać wille, spinało założenie otwartej przestrzeni mocno wydłużonego placu przechodzącego na południowym skraju w owalny, komponowany skwer (Jakubowska 1999: 72). Choć architekci mieli interesujące propozycje kształtowania form poszczególnych budynków, plan ten nie uzyskał aprobaty władz. Prowadzone negocjacje doprowadziły do porozumienia stron najpierw odnośnie przygotowania projektu osiedla przez ze-

spół kierowany przez Hermanna Josepha Stübbera, afiliowany przy Królewskiej Komisji Rozbudowy Urbanistycznej Miasta Poznania. Prace projektowe, ukończone w 1906 roku, prezentowały uporządkowane, lecz dość swobodnie prowadzone linie ulic, podporządkowanych centralnej, zielonej osi wyznaczanej przez oczka wodne, strumień Bogdanki i zamierzone funkcjonowanie zieleni jako zwornika, przestrzeni rekreacyjnej oraz swoistego oparcia dla rozrostu obecnego tu obfitego drzewostanu w kierunkach północnym i południowym. Dzięki tej koncepcji urbanistycznej Stübber przekazywał swoje koncepcje planistyczne w praktykę użytkowania przestrzeni, nawiązujące do idei malowniczej przestrzeni Camillo Sitte, ale i reprezentującego teoretyczne poglądy samego autora (Jakubowska 1999: 89-90). Projekt i umowę między właścicielem, interesariuszami i miastem podpisano w 1907 roku, w tym samym roku otrzymano stosowne zatwierdzenia ministerialne, a w 1908 roku miasto przejęło grunty w zarząd, ale prace planistyczne nie mogły być szybko przekute na realizacyjne ze względu na skomplikowaną strukturę geodezyjną (Jakubowska 1999: 75-77).

Kościem założenia Stübbera była dzisiejsza Aleja Wielkopolska, łącząca centrum Poznania z oddaloną o około 2 km dzielnicą willową. Dodatkową oś zieloną tworzyła także Bogdanka, rozlewana w projekcie Stübbera tu i ówdzie, by wytworzyć interesujące założenie parkowe ze stawami. Na północ od zielonego kręgosłupa były co najmniej trzy rzędy kwartałów zabudowy, w centralnej części nawet pięć kwartałów. Na południe od tej osi zaplanowano dwa rzędy kwartałów zabudowy. Wspomniane wyżej problemy spowodowały, że trudno było rozpocząć założenie osiedla od terenów położonych najbliżej centrum Poznania. Rozwijano zatem zabudowę w okolicach dzisiejszych ulic Wołyńskiej, Mazowieckiej, Podolskiej. W międzyczasie, w latach 1908-1912, zaplanowano i rozwijano założenie parkowe – procesem tym na wczesnym etapie kierował Hermann Kube (Karolczak 1993: 65).

Będąca przedmiotem niniejszego opracowania nieruchomość położona przy ul. Litewskiej 5 nie zaistniała w tej wczesnej fazie rozwoju Sołacza. Co więcej, choć wzdłuż Alei Wielkopolskiej rozwijała się zabudowa po jej południowej stronie, to był to rozwój powolny i skromnych rozmiarów w porównaniu ze skalą przewidywaną przez Stübbera. W spisie mieszkańców (Wiesiołowski 1999: 109), a także na zdjęciach z 1915 roku (Jakubowska 1999: 76), z 1917 roku (Karolczak 1993: 96) nie ma przy ul. Litewskiej ani jednego budynku, który miałby tworzyć pierzeję południową ulicy, inicjującą zabudowę tej części Sołacza.

Całe założenie Sołacza rozwijało się coraz prężniej, wypełniając się zabudową trzykondygnacyjną – dwie kondygnacje formowały bryłę zasadniczą, a trzecia – poddasze – dopełniało kompozycję architektoniczną poszczególnych budynków mieszkalnych. Choć tego typu architekturę odnaleźć można i w innych rejonach Poznania, dla Sołacza jest ona charakterystyczna. Pierwotne rozwiązania projektowe, widoczne już w całej okazałości w latach 1911-1915, kokietały jeszcze rustykalnymi cechami zarówno typologii, formy, jak detali (Jakubowska 1999: 79-83). Później, stopniowo, ten detal, mający w sobie immanentne cechy niemieckie, typowe też w Wielkopolsce, ale niespecjalnie atrakcyjne w momencie odzyskania niepodległości, zanikał na rzecz bardziej miejskiej aparycji domów mieszkalnych. Trend ten jawił się zarówno we wprowadzanym budownictwie spółdzielczym jak w indywidualnych willach, jakie można zobaczyć na fotografiach z lat 20. czy 30.

Choć okres po I wojnie światowej spowodował spowolnienie realizacji zamierzenia, to zarówno polskie władze jak i projektanci uznawali idee Stübbera za nośne, wartościowe i godne kontynuacji (Jakubowska 1999: 91-92). Niewiele zmieniono z założeń programowych, natomiast rzeczywistość społeczno-gospodarcza wymusiła korektę zarówno kierunków rozwojowych jak zachęciła do wprowadzenia dywersyfikacji w formach zabudowy zwiększając ilość budynków wielolokalowych. Adresatami budownictwa spółdzielczego była nieco mniej zamożna klasa średnia, która w połączeniu z nieco lepiej sytuowanymi użytkownikami domów jednorodzinnych wytworzyła unikalną tożsamość lokalną, wizerunek dzielnicy i jej renomę.

Do 1933 roku zabudowa przy ul. Litewskiej nadal nie była zapoczątkowana. Poświadcza o tym spis użytkowników posesji na Sołaczu, gdyż w dokumentach poznańskiej administracji odnotowano, że żaden mieszkaniec nie figuruje, a ulica jest „niezabudowana” (Wiesiołowski 1999: 109). Zabudowa ruszyła w ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej (Jakubowska 1999: 92). Dopiero wówczas przy ulicy Litewskiej zaczęły powstawać wille reprezentujące ukonstytuowany już styl budynku klasycyzującego, uproszczonego, ale odrzucającego germańską stylizację (Jakubowska

1999: 95). Pomimo późnego startu zabudowa ulicy wypełniła zdecydowanie ponad połowę pierzei. Zaprojektowane budynki miały raczej zwarte bryły i wyłącznie charakterystyczne czterospadałe dachy, były oszczędne w detal, proste w strukturze (cokół – korpus główny – dach), dość jednorodnie typologicznie. To, oczywiście, nie oznaczało całkowitej unifikacji. Na przykład, choć budynki pod nr 4 i nr 5 były niemal identyczne (nadal różniące się drobnymi detalami), to już budynek pod nr 11, zaprojektowany przez Stefana Sawickiego, wyróżniał się (i nadal wyróżnia) najbardziej charakterystycznym obramowaniem wejścia – dwukolumnowym portalem wielkiego porządku, z dwiema kolumnami korynckimi, masywnym architrawem, fryzem i gzymsem oraz silnie zaznaczonym tympanonem zaczynającym się na wysokości gzymsu obwodowego budynku, a kończącym w połowie wysokości dachu. Część budynków, jak badany nr 5, ale i nr 2, nr 3, nr 4, nr 7, nr 9, nr 10 czy nr 19, miała zaplanowane wejście z boku, inne obiekty takie jak nr 6, nr 8, nr 11, nr 12, nr 13, nr 16 czy dawny dom Anny i Eugeniusza Paukuszów pod nr 17, miały wejście od frontu w osi środkowej budynku (cf. Paukusz 1999: 303). Jeszcze inne, bliźniacze (choć to lustrzane odbicia) przesunęły wejścia frontowe poza oś środkową – nr 14 i nr 15. W konsekwencji, choć elewacje były różnorodne, bo niektóre musiały proponować układ asymetryczny, inne zaś preferowały symetrię, zarówno bryły, ich skala, wysokość okapu, wysokość dachu były na tyle podobne, że założenie ulicy do dziś tworzy spójną stylistycznie i gabarytowo granicę zielonego wnętrza Sołacza.

Po 1945 roku założenie Sołacza było już w znacznej mierze wykształcone. Miało znaczące, nadające charakter wypełnienie kubaturowe. Jeśli w niektórych kwartałach zabudowa nie rozwinęła się, to przynajmniej był już uformowany układ drogowy, wyznaczający zarówno proporcjonalną alokację parcel, jak i budynków na nich umieszczanych. W tej kwestii obszar Sołacza położony na zachód od ulicy Nad Wierzbakiem, między ul. Grudzieniec a ul. Litewską, był wyjątkiem. Tu niekorzystny układ fizjograficzny, obniżenia gruntu, których nie zniwelowano, powodowały dodatkowe trudności w ucieleśnianiu wizji planistycznej. Nie udało się wysycić inwestycyjnie tego terenu, a nachodzące wody gruntowe i powiązane z tym problemy techniczne z prawidłowym zainstalowaniem dolnych kondygnacji, przenikaniem wilgoci, okresowym zalewaniem tych terenów, a nawet wylewaniem stawu Rusalka na ulicę Litewską i okoliczne posesje, spowalniały najbardziej zdeterminowanych inwestorów. Nie udało się więc zdyskontować znakomitej lokalizacji przy najważniejszym, centralnym założeniu – stawie z malowniczo, sztucznie uformowanym półwyspem i zlokalizowanej na nim restauracji, obecnej tu od 1912 roku (Karolczak 1993: 66-67).

Promocja przeciętności, prostactwa w zastępstwie prostoty, a także wytworzenie relacji społeczno-gospodarczych, w których obywatele doświadczali permanentnego deficytu dóbr, doprowadziła do zastąpienia stylistyki klasycyzującej, gdzieś tam tolerowanej (np. w Warszawie – jako antytezy dla burżuazyjnej struktury Śródmieścia), w Poznaniu uznawanej jednak za relikty zepsucia i ideowej dysydencji, doprowadziły do zaakceptowania inwazji „domów-kostek”, charakterystycznej gomułkowskiej architektury proletariatu i chłopstwa, nieważne gdzie lokalizowanej. To takie formy pojawiły się jako wypełnienia struktur głównie południowej części Sołacza, pomiędzy osią zieloną a linią kolejową poprowadzoną na wysokim nasypie. Kompozycja zabudowy ul. Litewskiej, prowadzonej po charakterystycznej krzywej niebędącej wycinkiem łuku nie uległa wprawdzie zatarciu, co dokumentują zdjęcia z 1968, ale na wcześniejszych zdjęciach lotniczych z lat 1960-1964 widać rozsiane tu i ówdzie, bezosobowe i obce w tym otoczeniu, domy typowe. Zabudowa ta zatrzymała i tak niezbyt wydolny proces formowania się kwartałów między ulicami Litewską i Grudzieniec. Podobne intruzje pojawiły się także po wschodniej stronie ulicy Nad Wierzbakiem, ale i w północnych rejonach Sołacza, szpecąc i bezpowrotnie chyba kalecząc osiedle i jego wizerunek.

Oprócz tych strat pojawiły się i inne skutki gospodarki wiecznego niedoboru. Niemożliwe okazało się ukończenie założenia otoczenia Bogdanki, która na odcinku na północ od Alei Wielkopolskiej pozostała skanalizowanym ciekim, odartym z uroku. Choć częściowo zachowała się aleja lipowa wzdłuż ul. Litewskiej, o której wspomina Waldemar Karolczak (Karolczak 1993: 67), to drzewa te cierpią wskutek wieloletniego braku pielęgnacji, trudnego do naprawienia pomimo podejmowanych ostatnio prób porządkowania terenów zieleni na Sołaczu. Nie wytworzono też zaplanowanego połączenia ul. Litewskiej z ulicami Sołacza położonymi na północ od parku centralnego.

Do końca lat 80., pomimo ustalonego znaczenia dzielnicy, nie podejmowano szerzej zakrojonych działań ochronnych lub nawet porządkujących. Dopiero przemiany społeczno-gospodarcze i przy-

wrócenie znaczenia własności prywatnej (i poszanowania dla niej) skłoniły najpierw podmioty prywatne do skorzystania z okazji i ulokowania wybranych podmiotów, reprezentujących przede wszystkim wolne zawody lub osoby wykonujące wolne zawody, do przeniesienia się do prestiżowej dzielnicy i podjęcia wysiłku zmiany jakości przestrzeni. Powolny proces trwał trzy dekady. W chwili obecnej ulica Litewska zachowuje charakterystykę założenia urbanistycznego pierzei południowej w niemal oryginalnym kształcie, choć same budynki nie uniknęły modyfikacji, a nawet głębszych przemian. Zmiany widać w szczególności w budynkach nr 3 (bardzo nietrafny wybór artykulacji fasad), nr 15 (niezbyt udane decyzje odnośnie form stolarki okiennej i drzwiowej) czy nr 17 (korzystny przykład – naprawiona fasada, zwłaszcza korzystne usunięcie powojennej formy daszku nad wejściem).

Ludzie i miejsce (aspekt podmiotowy)

Historia budynków przy ul. Litewskiej, pod numerami 4 i 5, jest stosunkowo dobrze rozpoznana. Inicjatorem budowy był pochodzący ze Śremu Nikodem Pajzderski, historyk sztuki legitymujący się stopniem doktora uzyskanym na Uniwersytecie Jagiellońskim, pierwotnie kustosz Muzeum Książąt Czartoryskich w Gołuchowie, autor przewodnika po zasobach tej placówki, później konserwator zabytków województwa poznańskiego (od 1919 roku), a także pomorskiego (od 1923 roku), kustosz zbiorów państwowych, nadzorował powstanie Muzeum Sztuki Kościelnej i współorganizował dział prezentujący kolekcję sztuki wystawianej w dzisiejszym Collegium Anatomicum na PeWuCe w 1929 roku. Ostatecznie w 1933 roku objął stanowisko dyrektora Muzeum Wielkopolskiego, prowadzonego w dzisiejszym oddziale Muzeum Narodowego (cf. Tołysz 2019). Miał zamiłowanie do architektury, której nie ukończył w berlińskim Charlottenburgu, na tamtejszej politechnice. Efektem tego było angażowanie się w rozmaite projekty architektoniczne lub na styku architektury, czy to w formie opiniodawcy, czy inspiratora, a nawet autora koncepcji lub rozwiązań (opracował jeden z projektów Domu Przemysłowego na Placu Wolności w Poznaniu, a także możliwe jest jego autorstwo projektu domu przy ul. Litewskiej 5, o czym dalej). Funkcję dyrektora Muzeum Wielkopolskiego piastował do wybuchu II wojny światowej, a pracował pomimo niemieckiej okupacji do aresztowania, bo stąd został przez Niemców zabrany (już w październiku 1939 roku) do Fortu VII i stracony w ramach planowej eliminacji polskiej inteligencji przez okupanta (w styczniu 1940 roku).

Życiową partnerką, a od 1932 roku także żoną Nikodema, była Kazimiera z Hellerów Pajzderska, po pierwszym mężu Małaczyńska. Kazimiera była cenioną rzeźbiarką i malarką, wyedukowaną we Lwowie, a później w Paryżu, między innymi u Émile'a Antoine'a Bourdella w Académie de la Grande Chaumière (Bobrowska 2012: 16). Relacja z Nikodemem była przez pewien czas obciążeniem, bo choć rozwód z pierwszym mężem doszedł do skutku już w 1913 roku, to niemal 20 lat trwały perypetie z kościelnym usankcjonowaniem nowego związku. Kazimiera była aktywna twórczo, rysowała, rzeźbiła, uczyła, angażowała się w prace w ramach Towarzystwa Sztuk Pięknych. Wykonała rzeźby na północną fasadę Pomnika Najświętszego Serca Pana Jezusa w Poznaniu, znanego też jako Pomnik Wdzięczności, zniszczonego później przez niemieckiego okupanta. Zrobiła też wiele projektów i realizacji pomników powstańców wielkopolskich. Po wojnie starała się być twórczo aktywna, pomimo nieustającego poczucia niepowetowanej utraty męża. Z bardziej znanych prac wymienić można płaskorzeźby Mickiewicza i Puszkina, a także wystawioną w Muzeum Narodowym tablicę poświęconą miłości jej życia – Nikodemowi.

Kazimiera i Nikodem mieli dwie córki, Krystynę (1912) i młodszą o dwa lata Katarzynę (1914). Krystyna wybrała drogę zawodową analogiczną do tej, która była udziałem jej matki, Katarzyna poszła w ślady ojca. Dla starszej córki przeznaczona była willa przy ul. Litewskiej 4 i tam też zamieszkała ona ze swoim mężem, poślubionym w 1933 roku baronem Janem Powidzkim (Korduba 2012: 88). Ze związku tego zrodziło się dwoje dzieci, Teresa i Krzysztof. Rozdzieleni przez wojnę małżonkowie (Jan i Krystyna) po wielu perypetiach wrócili na Sołacz zimą 1945 roku, zastając dom pod nr 4 splądrowany, pusty, podobnie zresztą było pod nr 5. Nie zagrzali długo miejsca w Poznaniu i wyjechali na ziemie odzyskane, do Koszalina, a później Szczecina, gdzie niestety zmarł Jan (w 1950). Skłoniło to Krystynę, nazywaną często Titą, do powrotu do Poznania i pomimo tego, że zastała dokwaterowanych lokatorów, udało jej się odzyskać parter do własnych potrzeb. Drugim mężem Krystyny był Edward Niklewicz, z którym miała syna Piotra (Korduba 2012: 89). Ani Edward, ani Tita nie mieli łatwo i piętrzyły się przed nimi rozmaite trudności, w tym administracyjne, związane

ze szlacheckim pochodzeniem. Ostatecznie funkcjonowanie w mieście odcisnęło na nich piętno i Tita w jesieni swego życia powróciła na ukochaną wieś, wybierając skromny dom w Krajkowie, w gminie Mosina (Biuletyń Mosiński 1995: A-B). Zmarła w 1999 roku.

W domu przy ul. Litewskiej 5 zamieszkali w 1938 roku rodzice z młodszą córką. Rodzice zakładali, że ostatecznie budynek przy ul. Litewskiej 5 przypadnie w udziale młodszej córce. Rodzicielska troska wyrażona została z niemal identycznej formie obu willi. Różnią je zaledwie niuanse, nieco narosłe w okresie powojennym. Powojenne użytkowanie obu domów nie było łatwe, gdyż prawa własności zostały mocno ograniczone, a prawa kwaterunkowe wymuszały tolerowanie osób, które nabyły prawo zamieszkania w drodze arbitralnej, nieliczącej się z majątkiem dawnych właścicieli, decyzji administracyjnej. A przecież i Kazimiera, i jej córki były z pewnością ofiarami wojny, utraciły ojca, znaczną część majątku, wróciły do opustoszałego, ograbionego z mebli i innych cennych elementów wyposażenia domu po to, by zastać skutki rządzenia władzy ludowej. Dzięki zaradności Jana Powidzkiego udało się jednak odzyskać mieszkanie na piętrze, w którym wraz z matką Kazimierą zamieszkała Katarzyna i jej dzieci, Mikołaj i Kinga. Kazimiera zmarła w tym domu w 1959 roku, a sześć lat później Katarzyna przeniosła się do stolicy, sprzedając mieszkanie (Korduba 2012: 96-97).

Powstanie budynków i ewolucja ich form w czasie (aspekt architektoniczny)

Zamierzenie oryginalne – 1938-1939

Obydwa budynki mieszkalne zlokalizowane przy ul. Litewskiej 4 i 5 w Poznaniu zostały wybudowane niemal tuż przed wybuchem II wojny światowej. Powstały w południowej pierzei ulicy, w kwartale sięgającym od ulicy Litewskiej do ulicy Grudzieniec, tworząc jeden z wielu elementów składowych pierwszego rzędu zabudowy mieszkaniowej, która miała uformować południową część urbanistycznego założenia Sołacza po tej, zachodniej stronie ulicy Nad Wierzbakiem. Projekty dla obu willi sporządzono najpewniej w 1938 roku, gdyż obiekty wznoszono równolegle, a dokumentacja dla willi przy Litewskiej 5 pozwoliła na ustalenie daty zatwierdzenia tego projektu w dniu 1 września 1938 roku. W toku badań udało się dotrzeć do dokumentacji dla willi pod nr 5, natomiast brak był materiałów dla willi sąsiedniej, stąd opis dotyczyć będzie głównie tej pierwszej. Najwyraźniej dokonywano pewnych modyfikacji projektu, gdyż adnotacje odręczne sugerują zatwierdzenie kolejnej iteracji projektu w dniu 23 czerwca 1939 roku. Nie sposób powiedzieć, czy to adnotacja projektanta, inżyniera nadzorującego roboty i uprawnionego do modyfikacji rozwiązań projektowych czy może urzędnika. Daje się z zapisu odczytać słowa „popr. zgodn. z [nieczytelne] 23 VI 39, [podpis nieczytelny]”. Nie dysponując pełnym oryginałem nie można przesądzić o autorstwie projektu, jednak spekulując i podejmując się odczytania podpisu projektanta pod rzutem dachu, można zaryzykować, że prawdopodobnym jest autorstwo Sylwestra Pajzderskiego, architekta urodzonego w Śremie, pracującego przez wiele lat w Kaliszu, Ostrowie, ale także w Poznaniu (Łoza 1954: 225). Jest to wprawdzie spekulacja, ale uzasadniona i uprawdopodobniona przez kilka niezależnych przekazów ustanych. Projektant ten lubił styl reprezentowany przez wille sołackie, projektował w Poznaniu oprócz odkrytych basenów także inne budynki i budowle. Ponadto był w końcu lat 20. XX wieku kierownikiem Wydziału Rozbudowy Miasta i autorem pierwszej międzywojennej koncepcji planu dla całego Poznania, prezentowanej w 1929 roku (Kodym-Kozaczko i Kozaczko 2007: 105-106). Przyznać jednak należy, że pretekstem do tej spekulacji jest wspomniany podpis, który może też oznaczać inny przebieg zdarzeń. Oto bowiem możliwe jest, że autorem projektów dla obu budynków był sam inicjator budowy, Nikodem Pajzderski, który sam przez krótki czas zamieszkiwał pod tym adresem (Korduba 2012: 95). Swój podpis złożył albo on, jeśli przymknięto oko ze względu na pełnioną przezeń funkcję dyrektora Muzeum Wielkopolskiego, albo Sylwester, by autoryzować pomysły niebędącego licencjonowanym architektem brata. Obydwa budynki były dość standardowym rozwiązaniem, każdy ukształtowany na niemal kwadratowym rzucie.

Budynek projektowano z myślą o harmonijnie ukształtowanej półotwartej pierzei południowej, nie odróżniał się zatem pod tym względem od zabudowy sąsiedniej i miał trzy kondygnacje nadziemne, a także, dodatkowo, jedną kondygnację podziemną, w istocie suterrenę, wystawioną ponad grunt. Zamierzenie obejmowało wspomnianą suterrenę zagłębioną jedynie do połowy wysokości w gruncie, parter, na poziom którego wchodziło się po kilku stopniach, piętro, a także poddasze podatne do adaptacji i przystosowane do pełnienia roli powierzchni użytkowej. Budynek przekryto

dachem czterospadowym o symetrycznych połaciach dachu i bardzo krótką kalenicą. Zasadniczy kąt nachylenia połaci dachu wynosić miał około 40°. W dachu umieszczono jedną, dużą lukarnę, przekrytą trójpołaciowym dachem o kącie spadków identycznym z kątem połaci głównych. Pionowe ściany lukarny wykonano w technice szkieletowej.

Konstrukcja budynku była tradycyjna, z dominacją ścian murowanych z cegły. Nie sposób dziś jednoznacznie odczytać czy fundamenty wykonano z cegły czy już z powszechnie użytkowanego w latach 30. ubiegłego wieku betonu. Tym niemniej ściany nośne wykonano z cegły pełnej, a stropy zasadniczo drewniane. Dość prosta, solidna i wykonana z dobrego drewna więźba ma strukturę dwustolcową z zastrzałami, natomiast końcówki krokwi wyposażono w przypustnice, podkreślające niewielki okap okalający budynek. Przewidziano krycie dachu dachówką ceramiczną. Wykończenie fasad założono w tynku mineralnym, z wyróżnieniem cokołu. W oryginalnej dokumentacji cokół szrafowano, co sugeruje, być może, wykończenie ceramiczne, niemniej pierwotne zamierzenia zostały zatarte późniejszymi zmianami. Niewyróżniającą się szczególnie stolarkę okienną charakteryzowały proste podziały, pewną specyfikę stanowiło okno górnego odcinka klatki schodowej, silnie wertykalne, z wielokrotnym podziałem szprosami, umieszczone w płycinie, której dolną część zamykało mniejsze okno doświetlające część piwniczną klatki, zakryte ozdobną kratą.

Rzut i dyspozycja przestrzenna odzwierciedlają ducha epoki międzywojennej. Obecność w projekcie oryginalnym windy łączącej kuchnię na parterze z piwnicą wskazuje na przeznaczenie piwnicy jako przestrzeni wydzielanej dla personelu obsługującego głównych użytkowników budynku (np. służbę, która mogła, zgodnie z intencjami projektanta, być może także zamieszkiwać w tym obiekcie). Wejście z klatki schodowej na poziomie parteru (opisanego w oryginalnej dokumentacji jako przyziemie) prowadzi do holu. Hol z lewej strony (po wejściu doń z klatki schodowej) ma zlokalizowany blok sanitarno-higieniczny z przedsionkiem, toaletą i łazienką. Od południa drzwi wieść miały małym korytarzem do kuchni oraz komórki połączonej ze spiżarnią. Drugą połowę parteru zajmowały dwa pokoje o bardzo komfortowych wymiarach. Niewykluczone, że docelowi użytkownicy budynku pod nr 5 nie byli do końca usatysfakcjonowani taką propozycją, bo dokumentacja nosi rozmaite adnotacje, w szczególności zapis o likwidacji kuchni, komórki i spiżarni na rzecz „kredensu”, połączonego windą z piwnicą. Interesujące byłoby porównanie danych między willami, ale niestety, dla nr 4 analogicznie szczegółowa dokumentacja nie była możliwa do uzyskania, a kwerenda w urzędzie i lokalnych archiwach zwróciła jedynie śladowe ilości dokumentów raczej zdecydowanie młodszych, sięgających najdalej do lat 60., w przypadku kilku dokumentów roku 1946. Obecność kredensu w willi nr 5, a także oczekiwanie realizacji windy łączącej parter z suteroną czytelnie wiąże funkcjonalnie oba poziomy, czyniąc piwnicę przestrzenią suplementarną, dla służby. Sądząc po statusie lokatorów domu nr 4 możliwe było skopiowanie tego pomysłu i w budynku bliźniaczym.

Na piętrze rozlokowanie pomieszczeń wygląda podobnie. Wejście z klatki schodowej prowadzi do holu, z którego przejść można dalej do dwóch pokoi zlokalizowanych w zachodniej części budynku, natomiast po stronie wschodniej znajduje się najpierw toaleta i łazienka, a później kuchnia, której towarzyszy komórka i spiżarnia. Na dostępnej dokumentacji archiwalnej wyraźnie oznaczono modyfikacje tego układu polegające na likwidacji nadmiernego rozdrobnienia powierzchni. Między wrześniem 1938 roku a czerwcem 1939 roku podjęto decyzję, by całą przestrzeń zamkniętą z trzech stron ścianami nośnymi otworzyć kształtując pokój z aneksem kuchennym. Z klatki, na wprost, wiedzie jeszcze techniczne, wąskie i strome wejście na poddasze. W piwnicy wyznaczono hol i wejścia z niego poprowadzono trzy nieopisane przestrzenie oraz w południowo-wschodnim narożniku budynku pralnię. I tu pojawiają się adnotacje. W miejscu pralni pojawić ma się kuchnia, pozwalająca na obsługę parteru za pomocą windy. Na ścianie wschodniej zlokalizowana jest mniejsza pralnia, ale i małe pomieszczenie higieniczno-sanitarne. Mało praktyczny garaż zaproponowano w południowo-zachodnim narożu budynku, a w północno-zachodnim zasugerowano przestrzeń techniczno-gospodarczą. Przydatność poddasza do jakichkolwiek celów użytkowych ogranicza stromość i niewygoda użytkowania klatki schodowej, a także brak dostosowania do warunków bytowych.

W zagospodarowaniu działki konieczne jest zauważenie muru oporowego wykonanego w granicy z posesją przy ul. Litewskiej 6, najpierw o skokowo opadającym fundamencie (od ulicy) aż po po-

ziom piwnicy i dwuskrzydłowej bramy otwieranej w ścianie zachodniej budynku. Dodatkowy mur oporowy wykonano prostopadle w kierunku budynku, przygotowując zagłębienie związane z dostępem do piwnicy. W obszarze tym zlokalizowano też studzienkę rewizyjną.

Dokumentacja z lat 70. (?)

Najprawdopodobniej w latach 70. dokonano przebudowy budynku poszerzanego w piwnicy i na parterze o dodatkową przestrzeń. Brak datowania na dokumentacji zmusza do spekulowania na temat czasu powstania dokumentacji z tego etapu. Należy zauważyć, że może ona pochodzić z lat 80., choć raczej nie z lat 60. Wnioski takie można wysnuć z techniki przygotowania dokumentacji, a także ze sposobu jej utrwalenia, oprawienia i techniki opisu. Podjęto wówczas także adaptację poddasza do celów użytkowych, pomimo oczywistych trudności związanych z ponad 40° nachyleniem biegu schodów. Układ konstrukcyjny budynku nie uległ zmianie, pozostały te same ściany nośne, co w założeniu pierwotnym. W niektórych miejscach wybito ścianę nośną i osadzono podciąg – uczyniono tak na parterze między pokojem w południowo-wschodnim narożniku budynku a kuchnią, wygospodarowaną w formie aneksu, zamykając bezpośrednio wyjście na korytarz. Łazienkę zmniejszono, scalono ją z toaletą. Pokoje w parterze pozostały bez zmian, ale od południa dodano w zachodniej części południowej fasady zabudowaną, kubaturową werandę. Z werandy wyjście prowadziło na bok, na mały spocznik, z którego schodami można było zejść do ogrodu. Na piętrze układ przestrzenny powielał dyspozycję z parteru z tą różnicą, że kuchnia pozostała nieco większa, za to z wyjściem na korytarz. Łazienka także wyeliminowała przedsionek i została połączona z toaletą (choć ze stratą powierzchni). Na poddaszu ustawiono ścianki szkieletowe na konstrukcji drewnianej tworząc w ten sposób nieregularny w kształcie, choć o ortogonalnych ścianach, pokój, poprzedzony przedsionkiem. Schody prowizorycznie przedłużono o jeden stopień by wyrównać podłogę, której wierzchnią warstwę ułożono powyżej płatwi stropowych. W piwnicy pomieszczenia dostosowano do bardziej współczesnego wyposażenia technicznego – wygospodarowano kotłownię, korzystając z pobliskich przewodów kominowych (nie sposób powiedzieć, kiedy centralne ogrzewanie zastąpiło piece kaflowe, rysowane w oryginalnej dokumentacji). Trzy relatywnie duże pomieszczenia dostosowano do przechowywania, zasugerowano również niezależne od klatki schodowej powiązanie piwnicy i parteru przy pomocy wąskiej klatki schodowej. Zrezygnowano też z przeznaczenia na niefunkcjonalny garaż (do którego wjazd miałby się odbywać pod kątem prostym do osi przejazdu), choć pozostał otwór zamknięty dwuskrzydłową bramą. Werandę na parterze oparto na murach, które zagłębiono w gruncie tak, by tworzyły dodatkowy aneks – przestrzeń gospodarczą w piwnicy na tym samym poziomie, co inne pomieszczenia suterenu. Dach budynku nie uległ zmianie. Nie był on również wówczas w żaden sposób docieplany.

Inwentaryzację budowlaną dokumentującą opisany stan wykonano najprawdopodobniej z myślą o odnotowaniu modyfikacji dotyczącej odprowadzania kanalizacji sanitarnej do wykonanej poza obrysem budynku studzienki.

Dokumentacja z początku lat 90.

W końcu lat 80. nastąpiły zmiany własnościowe dotyczące posesji przy ul. Litewskiej 5, które wywołały zmiany adaptujące obiekt do potrzeb nowych użytkowników. Wiadomo, że nie nastąpiło to przed 1986 rokiem, bowiem kopia mapy zasadniczej z czerwca 1986 roku wykazuje jeszcze niezmienną grupę właścicieli. Podstawowym i najbardziej widocznym elementem dodanym był zrealizowany systemem gospodarczym garaż, dla którego na przełomie lat 80. i 90. sporządzono dokumentację projektową. Dokumentacja projektowa, a właściwie dokumentacja sprawdzająco-inwentaryzacyjna, przygotowana została przez inż. Jacka Sołgałę.

Rysunki techniczne wykonano na podstawie poprzedniej dokumentacji inwentaryzacyjnej (tej z prawdopodobnie lat 70.). Wykorzystano mury oporowe, jako miejsce oparcia przekrycia garażu. Wykonano garaż o wysokości od 250cm do 285cm (w świetle pomieszczenia). Posadzkę na gruncie, uwzględniającą otwór rewizyjny do oryginalnej, dawnej studzienki, wykonano na tym samym poziomie, co posadzkę piwnicy pod budynkiem mieszkalnym. Zrealizowana modyfikacja polegała na wytworzeniu garażu od strony posesji nr 6 oraz towarzyszącego mu korytarza wzdłuż budynku mieszkalnego, w głąb działki. Korytarz zrealizował przejście od frontu działki do ogrodu, natomiast garaż zamknął dotychczasowe przejście otwarte do tylnej części działki. Domurowano ściany no-

śne równoległe do ul. Litewskiej, na których oparto stalowe nadproża, natomiast nad całym garażem wykonano lekko nachylony strop gęstożebrowy Fert. Wejścia do korytarza zyskały lukowe zamknięcia od góry. Warto też zauważyć, że korytarz został wyprowadzony za południowe lico garażu, tworząc tam poszerzenie, rodzaj przedsionka, za drzwiami którego znalazł się spocznik i schody terenowe na ogród. Pozostałe elementy nie uległy wówczas zmianie.

Drobna zmiana z końca XX wieku i zmiana sposobu użytkowania piwnicy

W 1999 roku zrealizowano przekształcenie pomieszczeń piwnicznych w gabinet lekarski. Rozkład pomieszczeń uległ nieznacznej modyfikacji, zasadniczo najistotniejsze zmiany dotyczyły transformacji pomieszczeń służących składowaniu w pomieszczenia służące realizacji praktyki lekarskiej i obsługi pacjentów, a więc podniesione zostały standardy wykończeniowe. Wygospodarowano łazienkę, a także pomieszczenie czystości, mające również pełnić rolę brudownika (opisane jako „pomieszczenie sprzątaczk”).

Drobna zmiana z początku XXI wieku i termorenowacja

W 2002 roku zrealizowano jak dotąd ostatnią istotną zmianę formy budynku, lokalną i niezbyt okazałą rozmiarów, na dodatek dotyczącą przede wszystkim tylnej elewacji w pobliżu werandy. Modyfikacja ta polegała na adaptacji dachu poszerzenia korytarza na taras i zadaszenia go lekkim dachem w konstrukcji drewnianej, krytym poliwęglanem komorowym. Pozostałe elementy nie uległy zmianie. Przeprowadzono jednak także termorenowację. Ocieplono bryłę, zachowując charakterystyczne zagłębienie okna klatki schodowej, zachowano proporcje okien i drzwi.

Narracja w tak skonstruowanej procedurze musi zostać podsumowana – każdy z czterech wątków wskazuje kwalifikację odpowiednio ludzi, reprezentacji, dokonań i zdarzeń. Ocena zdolności obiektu ewaluowanego (w tym przypadku to dwie wille nr 4 i nr 5) następuje w sposób normatywny w jednej z dwóch alternatywnych form – oceny wyrażonej liczbą całkowitą od -5 do +5, względnie bardziej "miękką" formą od trzech minusów ("---") do trzech plusów ("+++"). W skali liczbowej ewaluacja na poziomie **+3** oznacza kwalifikację danego czynnika do pełnienia potencjalnej roli depozytu informacji historycznej. Z kolei oznaczenie **-3** i niższe wartości oznaczają zagrożenie dla prawidłowego funkcjonowania obiektu jako zabytku i skłania do rozważenia interwencji, o ile kwalifikacja wykaże zabytkowy charakter obiektu.

W tabeli 4 dokonuje się weryfikacji w jakim stopniu badany obiekt może stanowić świadectwo – czytelne – przeszłości, w jakim stopniu może przechowywać informacje o ludziach, którzy przyczynili się w mniejszym lub większym stopniu do wykreowania obu wili. Należy tu mieć na uwadze fakt, że na przykład niezwykle istotny dla powstania Sołacza projektant Hermann Joseph Stübben nadawał kształty strukturze Sołacza, całościowo, jako generalny projektant, a nie osoba skoncentrowana na wytworzeniu otoczenia dla obu wili. Akurat w tym aspekcie znaczniejszą rolę odegrał Hermann Kube.

Tabela 2. Krok 1: Narracja związana z ludźmi. Źródło: autor.

Narracja (historyczna lub rekonstruowana według rygorów dyscypliny)		
Ludzie		
Osoba lub podmiot	Objaśnienie	Ocena zdolności wili nr 4 i nr 5 do wypełnienia roli depozytu [-5/+5]
Aspekt urbanistyczny		
Izydor Kantorowicz	właściciel majątku ziemskiego (Sołacz)	0
Adolf Schwarzkopf	nadprezydent Prowincji Poznańskiej, drugi właściciel majątku ziemskiego	0
Baruch Elias	właściciel części majątku obejmującego część Sołacza	+1
Pruska Komisja Kolonizacyjna	zorganizowany podmiot działający w strukturach administracyjnych zaborcy	-1
Patritz Huber i Anton Huber	architekci z Darmstadt, zatrudnieni przez Barucha Eliasa	0

Hermann Joseph Stübben	urbanista i architekt, doradca techniczny w Ministerstwie Finansów, kierownik Królewskiej Komisji Rozbudowy Urbanistycznej Miasta Poznania	+1
Hermann Kube	kierownik Zarządu Ogrodów i Parków w Poznaniu, ogrodnik, projektant zieleni	+2
Stefan Sawicki	architekt, projektant willi przy ul. Litewskiej nr 11	0
Anna i Eugeniusz Paukzsta	właściciele willi przy ul. Litewskiej 17	0
Aspekt ludzki		
Nikodem Pajzderski	historyk sztuki, kustosz Muzeum Książąt Czartoryskich w Gołuchowie, konserwator zabytków województwa poznańskiego (od 1919 roku), a także pomorskiego (od 1923 roku), kustosz zbiorów państwowych, dyrektor Muzeum Wielkopolskiego, właściciel willi nr 4 i willi nr 5, później lokator willi nr 5, mąż Kazimieri z Hellerów Pajzderskiej	+3
Kazimiera z Hellerów Pajzderska, po pierwszym mężu Małaczyńska	artystka malarka, właścicielka willi nr 4 i willi nr 5, później lokatorka willi nr 5, żona Nikodema Pajzderskiego	+3
Krystyna (Tita) z Pajzderskich primo voto von Ungern Sternberg Powidzka, secundo voto Niklewicz	artystka malarka, właścicielka willi nr 4, lokatorka willi nr 4, córka Kazimieri i Nikodema Pajzderskiego	+3
Katarzyna Pajzderska-Szczepkowska	historyk sztuki, lokatorka willi nr 5, córka Kazimieri i Nikodema Pajzderskiego	+2
Jan Powidzki (von Ungern Sternberg Powidzki)	baron, lokator willi nr 4, mąż Krystyny	+2
Teresa Powidzka	lokatorka willi nr 4, córka Krystyny i Jana Powidzkich	+1
Krzysztof Powidzki	lokator willi nr 4, syn Krystyny i Jana Powidzkich	+1
Edward Niklewicz	lokator willi nr 4, mąż Krystyny	+1
Piotr Niklewicz	lokator willi nr 4, syn Krystyny i Edwarda Niklewiczów	+1
Mikołaj Szczepkowski	lokator willi nr 5, syn Katarzyny Pajzderskiej-Szczepkowskiej	+1
Kinga Szczepkowska-Naliwajek	lokatorka willi nr 5, profesor, historyk sztuki, córka Katarzyny Pajzderskiej-Szczepkowskiej	+1
goście lub lokatorzy domu nr 4: Donimirscy Aleksander Stokowski Janusz Szudziński		0
goście domu nr 5: Henryk Opieński Stefan Szuman Henryk Nostitz-Jackowski Witold Kapuściński Nadzieja i Leon Padlewscy Szczęsny Detloff Tadeusz Pruszkowski		+1
Aspekt architektoniczny		
Sylwester Pajzderski	architekt, kierownik Wydziału Rozbudowy Miasta, autor pierwszej międzywojennej koncepcji planu dla całego Poznania, brat Nikodema Pajzderskiego	+2
Jacek Solgała	architekt	-1

Dla funkcjonowania obu willi najistotniejszymi postaciami byli właściciele obu willi, Kazimiera i Nikodem Pajzderscy, a także ich starsza córka Krystyna. Były to osoby, które bądź to inicjowały proces powstania zabudowy, bądź kształtowały klimat miejsca.

Niezależnie od eksponowania narracji dotyczących ludzi podjąć należy analizę, w jakim stopniu badane obiekty reprezentują potencjał komunikowania zapisanych w nich treści. W tym przypadku analiza musi być przeprowadzona osobno dla każdego z obiektów z osobną. Analiza ta obejmuje postać lub miejsce oraz rozpoznaje zdolność reprezentacyjną w warstwie komunikatywnej i symbolicznej. Bada również zdolność do odzwierciedlenia ewentualnych aktywności społecznych w sposób ekspresyjny, intencjonalny (programowy).

Tabela 3. Krok 1: Narracja związana z reprezentacją. Źródło: autor.

Narracja (historyczna lub rekonstruowana według rygorów dyscypliny)		
Reprezentacja		
Program lub idea	Objaśnienie	Ocena zdolności willi nr 4 i nr 5 do wypełnienia roli komunikatora [-5/+5]
Aspekt urbanistyczny		
lokalizacja budynku nr 4	współkształtowanie półotwartej pierzei południowej jako delimitacji przestrzennej (rama ciągu zielonego)	+3
bezpośrednie otoczenie (miejsce; działka) budynku nr 4	ogród zdeformowany, po wtórnym podziale	-1
lokalizacja budynku nr 5	współkształtowanie półotwartej pierzei południowej jako delimitacji przestrzennej (rama ciągu zielonego)	+3
bezpośrednie otoczenie (miejsce; działka) budynku nr 5	ogród zdeformowany, po wtórnym podziale	0
Aspekt architektoniczny		
postać (forma) budynku nr 4	proste komunikowanie bezpośrednio przeznaczenia na cele mieszkaniowe, wpisania w konwencję miejsca	0
dyspozycja (funkcja) budynku nr 4	typowa dla epoki, w późniejszych latach przekształcona	0
postać (forma) budynku nr 5	proste komunikowanie bezpośrednio przeznaczenia na cele mieszkaniowe, wpisania w konwencję miejsca	0
dyspozycja (funkcja) budynku nr 5	typowa dla epoki, w późniejszych latach wielokrotnie przekształcana	-1
Komunikowanie		
postać (forma) budynku nr 4	wpisanie w konwencję miejsca (unifikacja typologiczna)	+4
symbolika budynku nr 4 (jako entycji)	brak	0
symbolika budynku nr 4 (części)	brak	0
styl życia i specyficzne aktywności miejsca – budynek nr 4	miejsce spotkań oraz "przystań" ziemiaństwa	+1
postać (forma) budynku nr 5	wpisanie w konwencję miejsca (unifikacja typologiczna)	+4
symbolika budynku nr 5 (jako entycji)	brak	0
symbolika budynku nr 5 (części)	brak	0
styl życia i specyficzne aktywności miejsca – budynek nr 5	miejsce spotkań bogatej w osobowości grupy intelektualistów i artystów Poznania, jednak ogołocone i przekształcone bezpowrotnie	0

W warstwie reprezentacyjnej obiekty przede wszystkim współdziałają w ramach zespołu zabudowy willowej. W skali urbanistycznej są odzwierciedleniem złożonego i bogatego założenia dzielnicy Sołacz, ważnym, choć peryferyjnym jeśli chodzi o to, jaki zasięg udało się osiągnąć kompozycji

Sołacza bez deformacji, pojawiających się na południe i na zachód od ulicy Litewskiej. W skali architektonicznej kluczowa jest rola dostosowania typologicznego.

Kolejny wątek dotyczy dokonań, a więc intencjonalnie formowanych zjawisk, które dotyczą środowiska przestrzennego. Analiza polega na odkrywaniu, w jakim stopniu zaplanowane rozwiązania przestrzenne angażują obiekt analizowany do współdziałania, współkreacji przestrzeni. Istotne jest również to, czy obiekt poddany badaniu czerpie z zamierzenia – lokalizację, cechy, formę wypełnienia nieruchomości, itd.

Tabela 4. Krok 1: Narracja wykształcona ze względu na dokonania. Źródło: autor.

Narracja (historyczna lub rekonstruowana według rygorów dyscypliny)		
Dokonania		
Zamierzenie	Objaśnienie	Ocena zdolności willi nr 4 i nr 5 do wypełnienia roli depozytu [-5/+5]
Aspekt urbanistyczny		
projekt osiedla Sołacz braci Huber	pierwotne założenie przestrzenne	0
projekt osiedla Sołacz Hermanna Josepha Stübbena wraz z koncepcją układu zieleni Hermanna Kube	zasadnicza dyspozycja przestrzenna z ustaleniem dzisiejszej formy osiedla	+3
założenie składowe Sołacza: pierzeja południowa ul. Litewskiej	uformowanie się założenia ul. Litewskiej, w tym rzędu zabudowy pierzei południowej	+3
realizacja ul. Niestachowskiej	deformacja założenia osiedla w rejonie ul. Niestachowskiej z rozcięciem powiązań W-E	-1
Aspekt architektoniczny		
uformowanie willi nr 4	budynek trzykondygnacyjny z dachem stromym o nachyleniu połaci ok. 40°	0
przebudowy willi nr 4 (łącznie)	rozbudowa o garaż, drobne przebudowy w części południowej willi	0
uformowanie willi nr 5	budynek trzykondygnacyjny z dachem stromym o nachyleniu połaci ok. 40°	0
przebudowy willi nr 5 (łącznie)	rozbudowa parteru i suterenu w kierunku południowym, rozbudowa o garaż, liczne modyfikacje w latach 1960-2016	-1

W wątku tym narracja pozwala na ustalenie, że drobne fluktuacje założenia urbanistycznego, w tym wprowadzenie uskoku linii zabudowy wzdłuż ul. Litewskiej, a także niewielka ingerencja wprowadzająca na końcu ulicy zabudowę z lat 60., niepasującą do wzorca willowego, nie mają istotnego znaczenia dla spójności, integralności organicznego założenia stanowiącego południową delimitację ciągu zieleni – rdzenia dzielnicy Sołacz. Kwalifikacja pozytywna dotyczy ogólnego założenia dzielnicy przygotowanego przez Stübbena, którego obydwie wille są częścią, a także – być może w silniejszy sposób – założenia składowego dzielnicy, czyli zbudowania łukowo uginającej się pierzei ulicy Litewskiej jako granicy zabudowy, której towarzyszyć miała aleja drzew.

Ostatnim elementem budowania narracji i jej weryfikacji w kroku 1 jest rozpatrzenie zdarzeń, a więc zjawisk nieintencjonalnych lub niewynikających ze świadomego, ukierunkowanego oddziaływania na przestrzeń badaną. Interesujące jest bowiem to, czy ewentualne zjawiska tego rodzaju mają swoje odzwierciedlenie lub świadectwo w postaci przestrzennej przypisanej do posesji przy ul. Litewskiej nr 4 i nr 5.

Tabela 5. Krok 1: Narracja wykształcona ze względu na zdarzenia. Źródło: autor.

Narracja (historyczna lub rekonstruowana według rygorów dyscypliny)		
Zdarzenia		
Określenie zdarzenia	Objaśnienie	Ocena zdolności willi nr 4 i nr 5 do wypełnienia roli depozytu [-5/+5]
Łączne oddziaływanie zdarzeń (połączone aspekty)		
wybuch II wojny światowej i okupacja niemiecka	wysiedlenie prawowitych właścicieli, kradzież mienia	-3
wyzwolenie spod okupacji niemieckiej	odzyskanie możliwości użytkowania nieruchomości	0
ustanowienie socjalistycznego systemu społeczno-politycznego	dokwaterowanie lokatorów (naruszenie prawa własności)	-2
transformacja gospodarczo-ustrojowa końca XX wieku	przywrócenie istoty prawa własności, procesy dogęszczania zabudowy	0

Zdarzeniem najbardziej przełomowym był wybuch II wojny światowej i powiązane z tym dalsze wydarzenia. Nie tylko zginął tragicznie pomysłodawca i inwestor budujący obydwie domy, Nikodem Pajzderski, ale jeszcze proces wysiedleń, zmiany oddziaływania prawa własności, dokwaterowanie, uniemożliwiły nie tylko dopełnienie kreacji tych dwu miejsc, ale i stanowiły przeszkodę w prawidłowym funkcjonowaniu oryginalnych właścicieli także w wymiarze społecznym. Niemożliwe, w tak krzywdzących dla pierwotnych użytkowników willi, okazało się podtrzymanie bogatych kulturalnych relacji, pomimo tego, że zapoczątkowane jeszcze przed wojną spotkania były kontynuowane, choć w skromniejszej postaci.

Analiza narracji wskazała na ludzi i składowe przestrzeni zurbanizowanej, a więc na sieć podmiotów i obiektów (przedmiotów), która tworzyła lub tworzy tkankę społeczno-kulturową, niezbędną do nadania statusowi zabudowy sensu i funkcji. Dla formowania się zabudowy na obu działkach kluczowymi osobami byli Kazimiera i Nikodem Pajzderscy oraz ich starsza córka Krystyna (Tita). Te osoby nacechowały miejsce szczególnymi cechami, należy jednak zbadać czy to architektura manifestuje informacje związane z nimi. Podsumowanie analiz wstępnych (narracji) wskazuje raczej na relację skali urbanistycznej – współdziałania zabudowy willowej w wytworzeniu struktury przestrzennej dzielnicy, w uformowaniu zunifikowanej bariery południowej dla rdzenia zielonego prowadzonego wzdłuż rzeki Bogdanki i rozlanych nieopodal badanych posesji, zaprojektowanych stawów. Ważna jest geometria ulicy, a przez to także widoczna unifikacja typologiczna, przy czym unifikacja ta pozostawia wachlarz wielorakich możliwości architektonicznych. Zjawiska oddziałujące na przestrzeń były krótkotrwałe (relatywnie), ale znamienne i o głębokich konsekwencjach – nie zdeformowały zaplanowanego rozwiązania urbanistycznego, ale wyjąłowały kulturową zawartość badanych willi pod nr 4 i nr 5. W ten sposób najbardziej czasochłonny i najobszerniejszy element rozpoznania wartości historycznych został zrealizowany.

3.2. Relacja przestrzenna

Badacz mający inklinację do precyzyjnego, drobiazgowego prowadzenia rozpoznania, może w drugim i następnych krokach poddać analizie wszystkie zdiagnozowane w kroku narracyjnym komponenty: śledzić relację ludzie – przestrzeń dla każdego wykazanego uczestnika, badać także te dokonania i zdarzenia, które nie odcisnęły widocznego, jednoznacznego śladu. Takie działanie uczyni proces badawczy precyzyjniejszym, mniej podatnym na usterki, wyeliminuje ryzyko przeoczenia anomalii, która choć nie ujawnia się na etapie pierwszego kroku, to być może oddziałuje w inny sposób. Jest to jednak związane z dysproporcjonalną inwestycją czasu w stosunku do osiągniętych efektów, które najczęściej się po prostu nie pojawiają.

Badanie relacji przestrzennej dotyczy wyłącznie ludzi, dokonań i zdarzeń. Reprezentacja jest w sposób oczywisty nacelowana na ekspresję określonego przekazu, zatem nie ma uzasadnienia dla poszukiwania, czy taki przekaz powstaje. Do analizy zakwalifikowano wszystkie elementy wykazujące kwalifikowalne wartości (to jest ujemne, mniejsze lub równe "-3" i dodatnie, większe lub

równe "+3"), co nie przesądza o tym, że przekładać się to będzie na uznanie wartości historycznych jako przesądzających o wartości zabytkowej badanych willi.

Tabela 6. Krok 2: Relacja przestrzenna związana z ludźmi. Źródło: autor.

Relacja przestrzenna		
Ludzie		
Osoba lub podmiot	Objaśnienie	Ocena zdolności willi nr 4 i nr 5 do wypełnienia roli nośnika [-5/+5]
Aspekt urbanistyczny		
[brak]	-	-
Aspekt ludzki		
Nikodem Pajzderski	domniemane autorstwo projektu willi nr 4 i willi nr 5, z alternatywnym rozstrzygnięciem autorstwa na rzecz brata, Sylwestra	+2
Kazimiera z Hellerów Pajzderska, po pierwszym mężu Małaczyńska	artystyczna pracownia domowa	+1
Krystyna (Tita) z Pajzderskich primo voto von Ungern Sternberg Powidzka, secundo voto Niklewicz	artystyczna pracownia domowa	+1
Aspekt architektoniczny		
[brak]	-	-

Z jednej strony pierwotni właściciele obu willi, Kazimiera i Nikodem Pajzderscy, byli postaciami nietuzinkowymi, kształtującymi interesujące i oddziałujące na innych formy interakcji społecznych, które w części, w końcu lat 30. przeniesione zostały do willi przy ul. Litewskiej. W pewnym sensie, ale w mocno zredukowanej postaci, kontynuowała to dzieło ich starsza córka Krystyna, nieprzepadająca za miejskim rytmem życia. Jednak same osoby nie zakotwiczyły się przy Litewskiej na tyle, by materialne elementy ich dorobku były zarazem nasycone historią ludzi. Willi przy Litewskiej nie można porównywać z willą Arkadego Fiedlera w Puszczykowie czy willą rodziny Kruków przy ul. Pułaskiego 11/13 w Poznaniu. Pomimo interesujących asocjacji trudno uznać, że mają one istotny wpływ na przestrzenne funkcjonowanie willi. Jedynym czynnikiem zbliżającym się do kwalifikacji jest domniemane autorstwo projektu domu Nikodema Pajzderskiego i jego decyzja o wybudowaniu dwóch willi na takim samym planie i w takiej samej formie. Jednak to niepewne ustalenie nie dotyczy projektu przełomowego czy choćby wyróżniającego się – architektonicznie są to przeciętne wille.

Z drugiej strony trudno upatrywać w dostrzeżonych przesłankach czynnika uzasadniającego ochronę zabytkową ze względu na tych troje ludzi. W tym względzie nie architektura powinna być chroniona, lecz pamięć o tych ważnych dla Poznania osobach. Taka jest wymowa rozdzwieku między kwalifikującą oceną narracji, a niewystarczającą do stwierdzenia statusu zabytkowego (negatywną w związku z tym) kwalifikacją relacji przestrzennej. Przechowanie pamięci historycznej mogłoby się odbyć w postaci znaku przestrzennego – na przykład tablicy upamiętniającej, co w kontekście miejsca wydaje się bardziej adekwatne. Problemem jest wydzielenie posesji i, co za tym idzie, niemożność racjonalnego usytuowania ewentualnego upamiętnienia w przestrzeni publicznej tak, by spełnione były oczekiwane funkcje wobec tej metody utrwalania historii miejsca. Wątek ludzki na tym etapie zanika.

Tabela 7. Krok 2: Relacja przestrzenna wykształcona ze względu na dokonania. Źródło: autor

Relacja przestrzenna		
Dokonania		
Zamierzenie	Objaśnienie	Ocena zdolności willi nr 4 i nr 5 do wypełnienia roli dokumentu [-5/+5]
Aspekt urbanistyczny		
projekt osiedla Sołacz Hermanna Josepha Stübgena wraz z koncepcją układu zieleni Hermanna Kube	oryginalny element całościowego projektu dzielnicy Sołacz, utrwalający koncepcję organicznie prowadzonych ulic i relatywnie niskiej intensywności zabudowy typu willowego	+3
założenie składowe Sołacza: pierzeja południowa ul. Litewskiej	współkreowanie oryginalnej postaci pierzei oraz typologicznej spójności zabudowy liniowej (granicznej)	+3
Aspekt architektoniczny		
[brak]	-	-

Analizy wskazały, że aspekt urbanistyczny jest podstawowym komponentem historycznym udokumentowanym w obu willach, w ich oddziaływaniu przestrzennym, w ich lokalizacji i współpracy, także z innymi obiektami tworzącymi pierzeję. Jednoznaczność tego gestu przestrzennego, formującego się niemal bez niechcianych modyfikacji, egzystującego pomimo niepełnego, a dziś lekko zdegenerowanego, zrealizowania "zielonej" części założenia alei drzew, jest dla otoczenia elementem konstytutywnym. Obie wille pełnią tu rolę ważnych składników, podtrzymujących zamierzone efekty urbanistyczne i krajobrazowe. Czynią to zarówno dzięki skali, wspartej unifikacją relacji korpus-dach, jak i przemyślanym rozstrzeleniem zabudowy na dość dużych działkach, niekiedy przekraczających wielkość 1000 m².

Tabela 8. Krok 2: Relacja przestrzenna wykształcona ze względu na zdarzenia. Źródło: autor.

Relacja przestrzenna		
Zdarzenia		
Określenie zdarzenia	Objaśnienie	Ocena zdolności willi nr 4 i nr 5 do wypełnienia roli świadka [-5/+5]
Łączne oddziaływanie zdarzeń (połączone aspekty)		
wybuch światowej okupacja miecka	II wojny i eliminacja elementów utrwalających specyfikę miejsca tworzonych na rzecz pierwotnych użytkowników, przeróbki wnętrz oraz drobne modyfikacje zabudowy w powiązaniu z dość anonimowym charakterem pierwotnie zaplanowanej architektury, zacieranie więzi pierwotnych właścicieli z miejscem przez pozbawianie lub ograniczanie prawa własności	-3

W toku badań ustalono, że obie wille zostały zubożone o to, co w przekazie historycznym wydawało się najcenniejsze – rytm życia, wypełnionego cyklicznymi spotkaniami, które budowały społeczne więzi, prowokowały niebanalne dyskursy, ułatwiały przepływ informacji pomiędzy dyscyplinami. Miejsca miały ogromny potencjał inkulturacyjny, ale procesy związane z wojną, wysiedleniami, opresją komunistycznej władzy blokującej dostęp do środków zapewniających godziwe bytowanie oraz nieszanującej własności prywatnej, obie wille ogołociły z tego, co mogło w tym miejscu nie tylko na krótko zaistnieć, ale i utrwalić się w postaci przestrzennego "świadka".

Szczęśliwie dla obu willi nie można uznać, że postać przestrzenna wnosząca tak wiele do układu urbanistycznego została zdeprecjonowana i pozbawiona wszelkich wartości. Nie ma tu uzasadnienia dla ochrony wnętrz, a tym bardziej ich wyposażenia, które rozkradli Niemcy, a później być może inne osoby plądrujące opuszczone kubatury, ale nie ma też powodów do uznania za zdekapitalizowane substancje i zniszczone walory willi nr 4 i willi nr 5. Aspekt zdarzeń na tym etapie, w związku z powyższym, zanika.

3.3. Absorpcja

W trzecim kroku badania obu willi okazało się, że wyeliminowane zostały czynniki wartościujące, kwalifikujące obiekty te jako zabytkowe ze względu na ludzi oraz zdarzenia. Równocześnie ocena siły oddziaływania poszczególnych czynników kwalifikujących w obszarze reprezentacji i dokonań pozwala zasadniczo na poszukiwanie w jakim stopniu materia obiektu (lub miejsca) zaabsorbowała okrucy historii, ważne informacje lub ślady, na podstawie których można by stwierdzić występowanie wartości historycznych uzasadniających uznanie obiektu za zabytek.

Tabela 9. Krok 3: Absorpcja związana z reprezentacją. Źródło: autor.

Absorpcja		
Reprezentacja		
Program lub idea	Objaśnienie	Ocena zdolności willi nr 4 i nr 5 do wypełnienia roli komunikatora [-5/+5]
Aspekt urbanistyczny		
lokalizacja budynków nr 4 i nr 5	nr granica zabudowy, w której wille odgrywają rolę istotnych budynków utrzymujących linię zabudowy w formule linii obowiązującej, utrzymanie zbliżonej wysokości zabudowy oraz zbliżonej wysokości sytuowania gzymsu wieńczącego – unifikacja i harmonizacja pomimo różnorodności	+3
Aspekt architektoniczny		
[brak]	-	-
Komunikowanie		
postać (forma) budynków nr 4 i nr 5	zwarta forma bryły oraz rzutu, zunifikowana postać operująca tradycyjną segmentacją obiektu architektonicznego – cokół, korpus, dach, identyczna dla pary, a zbliżona dla całej grupy zabudowy ulicy szerokość budynków, wspólna dla pary asymetryczna kompozycja elewacji frontowej, dominująca w pierzei, wysokość gzymsu i wysokość całkowita budynku identyczne dla pary, zbliżone dla grupy budynków położonych przy ul. Litewskiej – zabudowa zunifikowana, zharmonizowana, łącząca tradycyjne formy z uwspółcześioną artykulacją (surowe fasady)	+3
formy dystynktywne	[brak istotnych form historycznych przynależnych do oryginalnej kompozycji, bryły obiektu lub jego detali]	0

Z urbanistycznej perspektywy lokalizacja budynków wzdłuż pierzei ma głębokie uzasadnienie zarówno jako element komunikujący pierwotną koncepcję Stübbena, jak i przestrzeń zrealizowaną. Jest to cecha strategiczna przesądzająca rolę budynku, kubatury realizującej pierwotne zamierzenia, w określonym od strony przestrzeni publicznej (ulicy Litewskiej) kształcie, skali, wysokości, szerokości frontu. Można stwierdzić, że materialne komponenty willi w pełni zaabsorbowały idee reprezentacji przestrzennej zaprogramowane przez autorów koncepcji z początku XX wieku. Zmniejszenie oceny aspektu komunikowania wynika z faktu, że formy architektoniczne adresują wyłącznie wątki urbanistyczne – tylko ten aspekt jest istotny z punktu widzenia ochrony dziedzictwa historycznego (w czasie dokonywania niniejszej analizy).

Wątki reprezentacji i dokonań splatają się tutaj, bo właśnie urbanistyczne oddziaływanie willi jest potrzebne do utrzymania historycznie wykreowanego i cennego ładu przestrzennego tej części Poznania, nawiązującej do koncepcji miasta-ogrodu, tak popularnej na początku XX wieku, ale tak rzadko rozwiniętej do dojrzałej postaci obserwowanej w kilku polskich miastach. Dla Sołacza linia zabudowy ul. Litewskiej jest tym ważniejsza, że poprowadzono ją w sąsiedztwie kluczowego zielonego wnętrza – Parku Sołackiego. Jest to ważny, materialny dokument historii, rozwoju i transformacji przestrzennej miasta Poznania.

Tabela 10. Krok 3. Absorpcja powstała w wyniku realizacji dokonania. Źródło: autor

Absorpcja		
Dokonania		
Zamierzenie	Objaśnienie	Ocena zdolności willi nr 4 i nr 5 do wypełnienia roli dokumentu [-5/+5]
Aspekt urbanistyczny		
projekt osiedla Sołacz Hermanna Josepha Stübbera wraz z koncepcją układu zieleni Hermanna Kube	dopełnienie założenia dzielnicy strukturami willowymi stanowiącymi południowe kwartały Sołacza, zachowanie kompatybilnej skali i typologii przestrzennej oraz architektonicznej (grupowo)	+3
założenie składowe Sołacza: pierzeja południowa ul. Litewskiej	domknięcie – południowe obramowanie centralnego rdzenia zieleni o przebiegu wschód-zachód na zachód od ulicy Nad Wierzbakiem, zachowanie kompatybilnej skali i typologii przestrzennej w obrębie ulicy Litewskiej oraz spójnego języka i typologii architektonicznej (pierzeja)	+3
Aspekt architektoniczny		
[brak]	-	-

Po przeprowadzeniu analizy absorpcji pozostaje krok ostatni, czwarty, polegający na określeniu, które komponenty form są najistotniejsze i konieczne dla zachowania wartości historycznych.

3.4. Manifestacja

Społeczne cele ochrony dziedzictwa historycznego są jednym z nadrzędnych zadań konserwatorskich. Chodzi bowiem o celowe przechowanie wiedzy i dorobku materialnego oraz niematerialnego dla współczesnych i przyszłych pokoleń. Kwalifikacja do statusu zabytku zakłada, że obiekty absorbujące wartość historyczną (a także inne wartości) są również zdolne przekazywać je odbiorcom, użytkownikom przestrzeni. Czynią to wprost, bezpośrednio, niekiedy nie wymagając objaśniania, najczęściej jednak są dla niewprawnego odbiorcy enigmatycznym świadectwem przeszłości, odkrywanych dopiero wówczas, gdy związki z przeszłością zostaną odpowiednio wyeksplikowane. W tym miejscu zauważyć należy, że te związki muszą wówczas, po uzyskaniu objaśnienia, jawić się klarownie, tego bowiem wymaga społeczny interes związany z ochroną zabytków.

Analiza w kroku czwartym przeprowadzana jest w sposób zintegrowany, ilustrowany złożeniem czterech wątków (ludzie, reprezentacja, dokonania, zdarzenia) w jednej tabeli. Ujmowane są tu wyłącznie te wątki, które pozytywnie przeszły kwalifikację, czyli zostały ocenione jako elementy budujące wartości historyczne w zabytku, jednak ponownie wskazać tu można opcję przeprowadzenia badania na pełnym zakresie czynników i determinant.

Tabela 11. Krok 4: Manifestacja w ujęciu zintegrowanym. Źródło: autor.

Manifestacja		
Ludzie (L) Reprezentacja (R) Dokonania (D) Zdarzenia (Z)		
Miejsce, obiekt lub jego część	Opis sposobu manifestowania	Wątek manifestowany
Aspekt urbanistyczny		
udział budynków nr 4 i nr 5 w tworzeniu przestrzeni osiedla Sołacz oraz ulicy Litewskiej	integracja przestrzenna: - kontynuacja kwartalnej struktury odwołująca się do jądra założenia historycznego (ul. Mazowiecka, ul. Śląska, ul. Wołyńska) - planowa przeciwwaga dla północnych kwartałów - kompatybilność skali i typologii przestrzennej oraz architektonicznej - domknięcie południowej granicy centralnego rdzenia	R + D R + D D

	zieleni	R + D
	unifikacja:	
	- zbliżone szerokości frontów działek	R + D
	- tzw. "klamra frontowa" budynku, czyli:	D
	- zbliżone szerokości frontowych elewacji budynków	
	- zbliżone wysokości od poziomu terenu do poziomu gzymsu wieńczącego	
	- zbliżone wysokości od poziomu terenu do kalenicy (najwyższego punktu połączenia dachu)	
	harmonizacja:	
	- ciąg zabudowy wyznaczany willami lokalizowanymi na obowiązującej linii zabudowy, krzywiźnie równoległej do ul. Litewskiej w niemal równej odległości (z jednym uskokiem)	R
	- zrytmizowanie zabudowy wzdłuż ul. Litewskiej	R
	- spójne formy budynków i geometrie dachów wzdłuż ul. Litewskiej	R
Aspekt architektoniczny		
[brak]	-	
Komunikowanie		
budynki nr 4 i nr 5	unifikacja:	
	- geometria dachów: dachy czterospadowe, symetryczne	R
	- proporcje korpus-dach zbliżone do proporcji złotego podziału	R
	harmonizacja:	
	- zbliżone rozwiązania materiałowe	R
	- stonowane rozwiązania kolorystyczne	R
	- podobieństwo budynków nr 4 i nr 5 sugerujące wspólną genezę	R

W przeciwieństwie do poprzednich analiz, mających charakter kwalifikacyjny, w tym kroku rozpatruje się i wydobywa na światło relację między obiektem a wartością z założeniem, że relacja ta stwierdzoną (wstępnie) wartość zabytkową eksponuje. Zamiast oceny liczbowej lub umownej wskazuje się tu, która z wartości odnosi się do którego wątku (co jest sygnalizowane symbolem literowym wpisanym w ostatniej, prawej kolumnie).

Powyższa tabela syntetyzuje ustalenia cech konstytutywnych w aspekcie urbanistycznym i komunikowania wartości historycznych. Ustala również, czy określona cecha ma być rozumiana jako komunikator treści historycznej i zarazem dokument historię utrwalający. Osiągane w przestrzeni walory integracji osiedla – czyli odczytywania go jako spójnego założenia o wspólnych, upowszechnionych lokalnie cechach zabudowy i zagospodarowania, unifikacji – czyli kształtowania środowiska za pomocą stonowanych parametrów dotyczących intensywności zabudowy, wysokości, typologii, wreszcie harmonizacji – czyli tworzenia, także przy użyciu różnorodnych form, środowiska spójnego, pozbawionego dysonansów parametrycznych, formalnych czy symbolicznych, są walorami o fundamentalnym znaczeniu i tym, co z historii powinno być bezwzględnie zachowane. Dla innych wartości wprowadzanie administracyjnego przymusu, a nawet akademicko ugruntowanej potrzeby ochrony substancji architektonicznej willi nr 4 i nr 5, byłoby niezasadne.

4. PODSUMOWANIE

Zaprezentowany tu *in extenso* proces rozpoznawania wartości historycznych w obiekcie, co do którego domniemywa się lub uznaje się, że ma on wartość zabytkową, lecz nie została prawidłowo lub kompletnie (w świetle dostępnego materiału dowodowego) przeprowadzona ocena zabytku

demonstruje zarówno złożoność jak wrażliwość podejmowanych ustaleń. Jakość procesu silnie uzależniona jest zarówno od jakości danych, jak i od zdolności ewaluatora do zdystansowania się od własnych przekonań, bo przekonania te zawsze można z oceną skonfrontować, jednak nie zawsze tzw. ocena intuicyjna przeprowadzona jest dogłębnie i rzetelnie. Użycie metody He^{EV} w procesie weryfikacji obecności wartości historycznych w badanym obiekcie pozwala na kontrolę sprawowaną przez badacza nad kompletnością poszczególnych działań, kroków, procedur, w tym kontroli nad filtrowaniem narracji historycznej pod kątem wyłuskania najistotniejszych historycznych składników. Choć implementacja metod badawczych nie jest działaniem koniecznym, to przy świadomości szkód wyrządzanych zarówno zasobowi zabytków w przypadku błędnej waloryzacji negatywnej jak i właścicielom obiektów w przypadku błędnej waloryzacji pozytywnej, powinno się rozważać uwzględnienie użycia dostępnych instrumentów naukowych poprawiających jakość ewaluacji.

Ukazywany sposób analizy wartości historycznych jest protezą prawidłowego dedukowania i myślenia eksperta. W pracy wykorzystany został przykład dwóch obiektów objętych ochroną ze względu na wciągnięcie ich do gminnej ewidencji zabytków i chronionych w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Zapoznanie się z obydwoma dokumentami, w szczególności z planem miejscowym, daje podstawę do uznania, że rezultaty oceny wartości zabytkowej są bardzo zbliżone. W żadnej z tych dwu ocen nie uznano budynku za entycję wartą ochrony – ważną była relacja frontu budynku, jego proporcji i geometrii z innymi elementami tego fragmentu osiedla, a więc rola budynku nr 4 czy budynku nr 5 w zespole ulicy Litewskiej, a nawet zespole Sołacza. Uwypukliła się również siła relacji lokalnej, w obrębie ulicy, jako ważniejsza niż w obrębie całej dzielnicy. Stosowanie oceny według pokazanych tu kryteriów i procedur jest skuteczne w autorskiej praktyce przygotowywania ocen i ekspertyz, bowiem demonstruje zobiektywizowany i czytelny obraz zabytku i jego wartości (cf. Barełkowski 2018: 60-61). Osiągany jest wówczas efekt komunikatywności, zdolności prezentacji celów ochrony.

Wizja kompetencji eksperta ochrony dziedzictwa, który nie zniża się, by tłumaczyć zawilości dyscypliny i ogłasza niewzruszalny werdykt, jest wizją szkodliwą społecznie i złą dla nauki. Ogromny dorobek wypracowany przez Polski Międzynarodowy Komitet Ochrony Zabytków i Miejsc Zabytkowych, podobnie znaczna ilość badań i opracowań przygotowywanych w wielu ośrodkach akademickich, są zbyt cenne i wartościowe, by pomijać płynące stamtąd napomnienia piętnujące błędy zarówno inwestorów, właścicieli, ale i organów konserwatorskich działających niekiedy w skrajny, nieumotywowany naukowo sposób. Jak wspomniałem wyżej, prezentowany tu sposób uczytelnienia dochodzenia do wniosków waloryzacyjnych jest sposobem autorskim, wdrożonym już wielokrotnie, ale nie jedynym, jaki do celu prowadzi. Z pewnością oferuje jednak jakość wielokrotnie wyższą niż intuicja nawet doświadczonego badacza, systematyzuje wiedzę o historii zabytku oraz pozwala na wybór wyróżniających atrybutów obiektu. Choć korzenie filozoficzne ochrony zabytków tkwią w romantycznej wizji zachowywanych ruin i percepcji ich malowniczych sylwet, przypominających "starożytnicze" czasy, to wyrazem nieodpowiedzialności byłoby odwoływanie się do czucia i wiary, gdy można się podeprzeć szkiełkiem, okiem, nie rezygnując z szacunku i uwagi wobec duchowych aspektów świadectw przeszłości.

BIBLIOGRAPHY

- Bardzińska-Bonenberg, T., Bonenberg, A., and Wagner, T, (2022) 'Avant-Garde Forms in Architectural Conservation and Steward Brand's Theory of Change', *Space & Form / Przestrzeń i Forma*, 52, pp. 11-44, <http://doi.org/10.21005/pif.2022.52.B-01>.
- Barełkowski, R. (2012) 'System wartości zabytkowej a ruina', in B. Szymgin and P. Molski (eds.), *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa-Lublin, pp. 37-48.

- Barełkowski, R. (2017) 'Metodyka określania warunków brzegowych dla interwencji architektonicznej w środowisku nasyconym obiektami zabytkowymi', *Space & Form / Przestrzeń i Forma*, 31, pp. 9-46.
- Barełkowski, R. (2023) 'On Heritage Value Systems and Determining the Significance of Historical Values in an Architectural Object', *Space & Form / Przestrzeń i Forma*, 56, pp. 11-42, <http://doi.org/10.21005/pif.2023.56.B-01>.
- Biuletyn Mosiński (1995) 'W małym białym domku...', *Biuletyn Mosiński*, annex *Krajkowo*, April 1995, No 24, pp. A-B.
- Bobrowska, E. (2012) 'Emancypantki? Artystki polskie w Paryżu na przełomie XIX i XX wieku', *Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty*, 1-2(16-17), pp. 11-27, doi: 10.12775/AE.2012.001.
- Brand, S. (1994) *How Buildings Learn. What happens after they're built*, Viking, New York.
- Brzeziński, M.:(2017) *Sołacz – willowa dzielnica Poznania*, <https://www.miastopoznaj.pl/blogi/pozostale/5684-solacz-willowa-dzielnica-poznania>, dostęp w dniu 24 sierpnia 2023 roku.
- Centrum Informacji o Przestrzeni Miejskiej (CloPM), Wydział Urbanistyki i Architektury, Urząd Miasta Poznania: kwerenda dotycząca zagospodarowania działki przy ul. Litewskiej 5 w Poznaniu.
- Chen, D. (2023) 'How Visitors Perceive Heritage Value – A Quantitative Study on Visitors' Perceived Value and Satisfaction of Architectural Heritage through SEM', *Sustainability*, 15, 9002, pp. 1-16, <https://doi.org/10.3390/su15119002>.
- Clarke, N. J., and Kuipers, M. C. (2017) 'Introducing the heritage value matrix: Connecting matter and meaning in built heritage', in M. Menezes, D. Rodrigues Costa, and J. Delgado Rodrigues (eds.), *Intangibility matters*, International conference on the values of tangible heritage, Laboratório Nacional de Engenharia Civil, I. P., Lisbon, pp. 207–216.
- Clarke, N. J., Kuipers, M. C., and Stroux, S. (2020) 'Embedding built heritage values in architectural design education', *International Journal of Technology and Design Education*, 30, pp. 867–883, <https://doi.org/10.1007/s10798-019-09534-4>
- Czarnecki, W. (1999), 'Były właściciel Sołacza w Poznaniu', *Kronika Miasta Poznania*, 69/3, pp. 98-100.
- Groat, L., and Wang, D. (2013) *Architectural Research Methods*, John Wiley and Sons, Hoboken, NJ.
- Jakubowska, A. (1999) 'Dzielnica willowa na Sołaczach i jej zabudowa w latach 1907-1939', *Kronika Miasta Poznania*, 69/3, pp. 70-97.
- Karolczak, W. (1993) 'Parki publiczne, skwery i promenady dawnego Poznania', *Kronika Miasta Poznania*, 63/3-4, pp. 38-97.
- Kodym-Kozaczko, G., and Kozaczko, M. (2007) 'Plan ogólny zabudowania Poznania (1931-1939) na tle europejskiej teorii i praktyki budowy miast', in M. J. Sołtysik and R. Hirsch (eds.), *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona*, Urząd Miasta Gdyni, Gdynia, pp. 105-114.
- Korduba, P. (2012) *Sołacz. Domy i ludzie*, Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań.
- Krawczyk, M. (2021) *Sołacz. Niezwykła dzielnica willowa w stolicy Wielkopolski*, <https://kierunkowo.pl/solacz-niezwykla-dzielnica-willowa-w-stolicy-wielkopolski/>, dostęp w dniu 23 sierpnia 2023 roku.
- Łoza, S. (1954) *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Wydawnictwo Budownictwo i Architektura, Warszawa.
- Paukszta, D. (1999) 'Mój ojciec wybrał Sołacz', *Kronika Miasta Poznania*, 69/3, pp. 302-315.
- Subryt, A. (2022) 'Reduction of Function and Form in an Architectural Object on the Example of the Lighthouse', *Space & Form / Przestrzeń i Forma*, 51, pp. 103-132, <http://doi.org/10.21005/pif.2022.51.B-05>.
- Tołysz, A. (2019) *Pajzderski Nikodem (1882-1940), Muzeum w polskiej kulturze pamięci (do 1918 roku); wczesne instytucje muzealne wobec muzeologii cyfrowej, projekt w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki na lata 2016-2019*, <https://www.poznan.pl/mim/wortals/cik/news,1200/zapiski-z-lamusa-nazwisko-wielkiej-wagi,196316.html>, dostęp w dniu 30 sierpnia 2023 roku.
- Wiesiołowski, J. (1999) 'Mieszkańcy Sołacza w świetle ksiąg adresowych z 1914 i 1933 roku', *Kronika Miasta Poznania*, 69/3, pp. 101-124.
- Żarczyńska, J. (2023) *Zapiski z lamusa. Nazwisko wielkiej wagi*, <https://www.poznan.pl/mim/wortals/cik/news,1200/zapiski-z-lamusa-nazwisko-wielkiej-wagi,196316.html>, dostęp w dniu 30 sierpnia 2023 roku.

AUTHOR'S NOTE

Architect, urban designer and planner, academic tutor, member of PAN Poznań Branch, WOIA, SARP, ICOMOS PL. The field of interests includes first and foremost various forms of holistic approach to the environment, acknowledging architectural, urban design and planning contributions as aspects of the very same problem – co-creation of human habitat. Recent research include architectural design process, design methods, efficient mechanisms of spatial management, programs to enhance depleted environments, requiring stabilization – sustainable development

O AUTORZE

Architekt, urbanista, nauczyciel akademicki, członek PAN o/Poznań, WOIA, SARP, ICOMOS PL. Obszar zainteresowań obejmuje przede wszystkim zróżnicowane formy holistycznego traktowania środowiska przestrzennego, uwzględniającego działania architektoniczne, urbanistyczne i planistyczne jako aspekty współkształtujące otoczenie człowieka. Aktualne działania obejmują proces projektowania architektonicznego, metody projektowania, efektywne mechanizmy zarządzania przestrzenią, programy na rzecz środowiska zubożonego, wymagającego wdrożenia mechanizmów stabilizujących – zrównoważonego rozwoju.

Kontakt | Contact: robert@armageddon.com.pl